

O TVRTKOVU KRALJEVSKOM ZLATNIKU, O NJEGOVOJ KRUNIDBI TE O CRKVI BOSANSKOJ - II. DIO

Na početku rada prvo se provjeravala vjerodostojnost grbova Tvrtkovića i Kotromanića u Fojničkom grbovniku te se zaključuje da su prikazani istinito. Zatim su se analizirali grbovi svih bosanskih kraljeva i povijesne prilike toga doba te se zaključilo da je bosanski kraljevski zlatnik mogao dati kovati samo Tvrtko I. Nakon toga cjelovito su se tumačili heraldički elementi toga zlatnika. Zatim su se analizirali svi izvori u vezi s Tvrtkovom krunidbom te se zaključilo da se Tvrtko dva puta krunio, prvo u Mileševu u Bosni, a zatim u Mileševu u Raškoj. Nakon toga analiziralo se što je sve Tvrtko uveo iz Raške u Bosnu, istražili su se datumi i mjesta krunidbe te koronatori u obje krunidbe. S tim u vezi u nastavku analizira se Crkva bosanska, njezina hijerarhija, kontinuitet, povijest i važnost.

BOLINOPOLJSKA ABJURACIJA OD 8. travnja 1203.

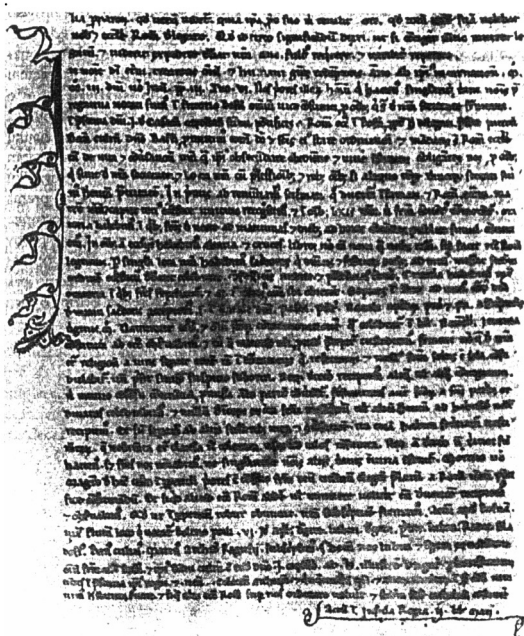
Nakon što je u Bolino poili provedeno crkveno ispitivanje, sedam je priora Crkve bosanske, zajedno s Ivanom de Casamare i dubrovačkim arhiđakonom Marinom, napisalo i potisalo Bolinopoljsku abjuraciju. U njoj su prvo izrekli invokaciju: *"U ime vječnog Boga, stvoritelja svega i otkupitelja ljudskog roda"*, koju smo prije okarakterizirali kao formulaciju modificiranoga bogumilizma (a koju je Margetić okarakterizirao kao kvaziarijanizam), a koja je vjerojatno bila intimno i istinsko religijsko uvjerenje priora. Zatim su priori *"obećali da će ostati vjerni naredbama i zapovijedima svete Crkve i da će živjeti prema njihovim naredbama"* (što nisu izvršili) te da *"nikad ubuduće neće slijediti opačinu krivovjerstva"* (što znači da su je dotad slijedili). Zatim su se *"odrekli raskola (šizme) zbog kojega su bili ozloglašeni"* (no šizma je, zajedno s grčkim obredom, i dalje postojala u Bosni) te su priznali *"Rimsku crkvu, našu majku, glavom svega crkvenog jedinstva"* (no uskoro su se počeli ponašati kao autokefalna crkva). Zatim su obećali da će *"u svim svojim samostanima imati bogomolje, u kojima će braća zajedno pjevati noćne, jutarnje i dnevne časove"* (no sudeći prema arheološkim nalazima, i dalje nisu imali crkava, ili su možda njihove crkve bile izgrađene od drveta, od kojega nisu ostali arheološki tragovi,¹⁷² a navedeno je pjevanje bilo prema bazilijanskoj reguli – što znači da su priori bili bazilijanci), te *"da će u svim crkvama imati oltare i križeve"* (što znači da ih do tada nisu imali – ovo upućuje na bogumilstvo), *"i knjige kako Novog, tako i Starog zavjeta, te da će ih čitati kako to čini Rimski crkva"* (znači da ih do tada nisu imali cjelovite; također ni dalje nisu upotrebljavali kompletan Novi zavjet, a od Starog zavjeta imali su samo neke dijelove, što pokazuje da je crkva u Bosni prije i poslije Abjuracije bila bogumilska, odnosno heterodokсна). Dalje su obećali da će *"u svakom svojem samostanu¹⁷³ imati svećenike, koji moraju barem u nedjelju i blagdane čitati mise, slušati ispovijedi i davati pokore"* (što znači da ih do tada nisu imali) te *"da će*

¹⁷² Prema *Orbinju*, 1999., 413, bosanski su krstjani imali crkve, što se vidi iz njegova teksta: *"Njihov bi se svećenik, ulazeći u crkvu i uzimajući kruh u ruku ..."*.

¹⁷³ Naziv *loca* u latinskom tekstu uglavnom prevodim kao *samostan*, a ne kao *mjesto*, kao što to prevodi Šanjek, zato što je takav prijevod ovdje, prema mojem mišljenju, adekvatniji.

pokraj bogomolja imati groblja, u kojima će se pokapati braća i došljaci, ako slučajno umru“ (što znači da ih do tada nisu imali te da su njihovi samostani ujedno bili i hospiciji, odnosno da su priori koji su davali ta obećanja, zapravo bili gosti). Dalje su obećali *”da će najmanje sedam puta godišnje primati tijelo Gospodnje*“ (što znači da do tada nisu primali katoličku euharistiju, što dalje implicira da su prakticirali obred lomljenja kruha koji se nadovezivao na ranokršćansku *”agape”*), i to *”na Božić, Uskrs, Duhove, Blagdan apostola Petra i Pavla, Uznesenje Djevice Marije, na njezino rođenje i na spomendan svih svetih*“ (nedostaje blagdan Ivana Krstitelja – to upućuje na istovjetnu hetrodoksnu praksu odbacivanja Ivana Krstitelja, kakva je vladala među bogumilima, katarima i u drugim herezama). Dalje su obećali *”da će obdržavati od crkve određene postove i čuvati ono što su njihovi stari mudro odredili*“ (što upućuje na to da će obdržavati ne samo od katoličke crkve određene postove, nego i mnogo jaču askezu kakvu su redovnici crkve u Bosni prakticirali odavno – iz oporuke gosta Radina poznato je da *”pravi krstjani vjere apostolske*“ nisu jeli ni meso, ni jaja – što nas ponovno dovodi do bogumilstva i drugih hereza; naime, velika askeza, mnogo veća nego u katoličke crkve, odbacivanjem mesa i jaja, bila je oznaka tih hereza). Zatim su priori obećali da će *”žene i muškarci u njihovim samostanima biti odvojeni u spavaonicama i blagovaonicama*“ (što upućuje na dvojne muško-ženske bazilijanske samostane, a naglašavanje njihove buduće odvojenosti govori da do tada nisu bili odvojeni).

Dalje su obećali da će *”slaviti svetačke blagdane određene od svetih otaca*“ (što znači da ih do tada nisu slavili, a to podrazumijeva bogumilsku praksu neslavljenja svetaca) te da *”nikoga, za kojega bi sigurno znali da je manihejac ili drugi krivovjerac, neće primati da s njima stanuje*“ (što znači da su ih do tada primali u svoje samostane -



Sl. 46. Bolinopoljska abjuracija iz 1203.

hospicije, kao što su npr. primili patarene koje je nadbiskup Bernard nedavno istjerao iz Splita i Trogira). Zatim su izjavili, "pošto su odijeljeni od ostalih svjetovnjaka životom i vladanjem" (što znači da su to bili redovnici koji su živjeli u samostanima), "da će se tako i odjećom razlikovati, koja će biti zatvorena, nebojana i do gležnja" (što znači da se do tada nisu tako oblačili, a i dalje su se nastavili oblačiti u kratke tunike, kako se to vidi na stečku gosta Milutina) te da se "od tada neće više nazivati kršćanima, nego braćom" (no nazivali su se i dalje krstjani, i to sve do kraja Crkve bosanske).

Zatim su izjavili, "kad im bude umro magister, da će od tada pa zauvijek, priori s vijećem braće izabrati prelata, kojeg treba potvrditi sam papa" (no papa ga nije nikad potvrdio, nego su ga oni, nakon nekog vremena, sami počeli izabirati baš kao autokefalna crkva, te su ga nakon nekog vremena proglasili za svoga episkopa). Ovdje treba reći da se u latinskom tekstu Abjuracije za njihovu redovničku hijerarhiju rabe titule benediktinaca kojih ni tada ni kasnije u Bosni nije bilo, što dalje upućuje da su stvarni nazivi, koje je ta crkva rabila za svoju hijerarhiju, u Bolinopoljskoj abjuraciji bili prevedeni na latinski ovako: djed → magister i prelat; gost → prior; strojnici → vijeće braće. Prije smo naveli da je starac → svećenik. Smatram da su time u Bolinopoljskoj abjuraciji pravi nazivi bosanske crkvene hijerarhije (djed, gost, starac i stojnici) namjerno skriveni ispod latinskih benediktinskih naziva da bi crkva u Bosni mogla dobiti legalitet iz Rima.

Takva je crkva nakon Bolinopoljske abjuracije (*Bolinopoljskog odricanja*) potvrđena od papina kapelana nadbiskupa Ivana de Casemare kao legalna crkva u Bosni, iako je on znao s kim je imao posla jer je vjerojatno njih nakon otprilike mjesec dana nazvao *patarenima*.¹⁷⁴ Smatram da je Ivan de Casemare svjesno prihvatio tekst Bolinopoljske abjuracije, u kojem se vidi intimno bogumilsko uvjerenje priora, zato što mu je glavno bilo da bosanski krstjani u Abjuraciji: 1. priznaju Rimsku crkvu svojom majkom i svojom glavom; 2. da se odreknu dotadašnje šizme, i 3. da obećaju da dalje više neće provoditi bogumilsku praksu, nego da će živjeti prema naredbama Rimske crkve. Takva je Abjuracija iz 1203. dalje poslužila papi Inocentu III. u njegovoj crkvenoj politici, kao primjer za *dogovor s južnofrancuskim tzv. 'siromašnim katolicima' Katalonca Duranda iz Huesce (1207.), i s talijanskim humilijatima (1210.)*¹⁷⁵

PUT ŠIRENJA HEREZA PO EUROPI¹⁷⁶

Uskoro nakon Bolinopoljske abjuracije (1203.) francuski su križari osvojili Carigrad (1204.). Nakon toga Anselmo iz Aleksandrije, u svojoj idealiziranoj i shematiziranoj *Raspravi o hereticima*, datirao je donošenje krivovjerja iz Carigrada u Bosnu i Francusku. "Valja spomenuti da je u Perziji živio neki imenom Mani, koji je najprije u sebi

¹⁷⁴ Ivan de Casamare nazvao ih je *patarenima* u pismu Inocentu III. iz 1203.; *Šanjek*, 2003., 84.-85. Prema prijevodu L. Margetića u Zborniku radova "Fenomen 'Krstjani' u srednjovjekovnoj Bosni i Humu", str. 32., citat iz Ivanova pisma glasi: "Nakon što sam obavio zadatak u svezi s *patarenima* u Bosni ...".

¹⁷⁵ *Šanjek*, 2003., 47.

¹⁷⁶ U ovom poglavlju uglavnom se oslanjamo na odlično razmatranje L. Margetića iz njegova priloga "Neka pitanja Abjuracije iz 1203. godine" iz Zbornika radova "Fenomen 'krstjani' u srednjovjekovnoj Bosni i Humu", 1203., 69.-90.

rekao: ako Bog postoji, odakle su zla, a ako Bog ne postoji, odakle su dobra? Iz ovoga je izveo dva počela. I naučavao je u predjelima Dragovice, u Bugarskoj i u Filadelfiji. Krivovjerje se tu raširilo tako da su postavili tri biskupa: u Dragovici, drugog u Bugarskoj, drugog u Filadelfiji. Poslije toga, Grci iz Carigrada, koji su tri dana hoda od bugarske granice, po trgovačkim poslovima odoše onamo. Kad su se vratili u svoju zemlju i postali dovoljno brojni, izaberu biskupa, koji se naziva biskupom Grka. Nakon toga, Francuzi su došli u Carigrad s nakanom da pokore zemlju te nađu ovu sljedbu. Kad su brojem porasli, i ovi krivovjerci izaberu sebi biskupa koji se naziva biskupom Latina. Zatim su neki iz Slavonije, tj. iz zemlje koja se i Bosnom naziva, došli po trgovačkom poslu u Carigrad. Kad su se vratili u svoju zemlju, propovijedali su i kad su brojem ojačali, učine sebi biskupa koji se naziva biskupom Slavonije ili Bosne. Nakon toga su se Francuzi, koji su pošli u Carigrad, vratili natrag u svoju zemlju, propovijedali su i kad su se brojem umnožili, postavili su sebi biskupa Francuske ...”¹⁷⁷ Međutim, krivovjerja je već i prije njih bilo u Bosni i u Francuskoj.

Sada ćemo ukratko pogledati povijesni put širenja hereza po Europi.

MANIHEJSTVO. Prema Petru Sicilskom,¹⁷⁸ od manihejstva koje je nastalo u III. st. u Perziji, a koje je zastupalo početno postojanje dva počela, odvojila se nova sekta, u kojoj je neki Justos, u skladu s naučavanjem apostola Pavla, zastupao načelo početnoga postojanja samo jednoga Boga.¹⁷⁹ Petar Sicilski tvrdio je u IX. stoljeću za pavličane: da su to “*manihejci, nazvani pavličani*”, iako je ipak morao priznati su to dvije različite hereze.¹⁸⁰ Prema njegovu mišljenju, pavličani su tada tvrdili da postoje dva počela, loš i dobar Bog, te da dobar Bog nema vlast u nevidljivom svijetu.¹⁸¹ No u početku su pavličani slijedili Justusa i njegovo načelo početnoga postojanja samo jednoga boga.

PRVA FAZA PAVLIČANSTVA. Pavličanstvo je prošlo kroz dvije faze. Prva je trajala u drugoj polovici 7. te u prvoj polovici 8. stoljeća. Iz ispitivanja jednog od pavličanskih vođa, Genazija-Timoteja, kojeg je, po nalogu cara Lava III. (717.-741.), ispitivao carigradski patrijarh German oko 730., odnosno iz proklinjanja njegova dotadašnjeg učenja koje je on izgovorio na tom ispitivanju, vidljivo je da pavličani: 1. nisu prihvaćali ortodoksno katoličko naučavanje; 2. nisu poštovali križ; 3. nisu poštovali Majku Božju; 4. nisu vjerovali da je u euharistiji tijelo i krv Isusa Krista; 5. nisu vjerovali da pod vodom pri krštenju vide Isusa Krista, te 6. protivili su se svetoj katoličkoj i apostolskoj crkvi. U to vrijeme pavličani još nisu bili osumnjičeni za manihejstvo (dva počela), niti za nepoštovanje Staroga zavjeta.

IKONOKLAZAM. Borba oko poštivanja ikona u Bizantu počela je oko 725.-726. godine te su ikonoklasti uspjeli nametnuti svoja shvaćanja na crkvenom saboru 754. godine. Na početku borbe protiv ikonoklasta, u prvoj polovici VIII. stoljeća, patrijarh Ger-

¹⁷⁷ Šanjek, 2003., 136.-139.

¹⁷⁸ *Petri Siculi, Historia Manichaeorum seu Paulicianorum*, ed. A. Mai, *Patrologia graeca*, 104., col. 1239.-1304. Rabljeno izdanje *Paul Lemerle, Les sources grecques pour l'histoire des Pauliciens d'Asie Mineure, Travaux et Mémoires*, 4., Centre de recherche d'histoire et civilisation byzantine, Paris, 1970., (bilj. 118.), 13.

¹⁷⁹ *Petar Sicilski*, 110. *Lemerle*, n. dj. (bilj. 118.), 47.

¹⁸⁰ *Petar Sicilski*, 15. *Lemerle*, n. dj. (bilj. 118.), 135.

¹⁸¹ *Petar Sicilski*, 36.-38. *Lemerle*, n. dj. (bilj. 118.), 21., 23.

man pisao je episkopu Tomi da je potpuno pogrešna tvrdnja da je Krist “*samo prividno, a ne stvarno postao čovjek*”, a u poslanici sinadskom metropolitu napisao je da se Sin “*nije u mašti i prividno sjedinio s materijom*”. S anatemama koje je patrijarh German zahtijevao od Genazija-Timoteja, u kojima je ovaj prokleo protivnike poštovanja križa i one koji su spritualistički tumačili kruh i vino te vodu pri krštenju, patrijarh je također neizravno osuđivao ikonoklastičke nazore kojima je bio sklon car Leon III., i koji ga je zbog toga smijenio iste 730. godine. Također je i Damaskin, najvažniji bizantski teolog iz prve polovice VIII. stoljeća, pobijao ikonoklastičke zablude te tvrdio da “*Bog nije postao anđeo, nego je postao stvaran i istinski čovjek*”.

S Bliskog je istoka 746. godine bizantski car Konstantin V. preselio mnoge ‘*sirijske heretičke monofizite u Trakiju, gdje oni stanuju i dan danas*’.¹⁸² Isti je car deset godina kasnije preselio Sirijce i Armence iz Teodozipola i Melitine u Trakiju.¹⁸³ Od njih se, prema Teofanu, proširila pavličanska hereza.¹⁸⁴

Na ikonoklastičkom saboru 754. godine oštro je osuđeno štovanje slika Sv. Marije i svetaca. Treba reći da su, prema Petru Sicilskom, pavličani tvrdili da je Isusovo rođenje bilo samo prividno, da je on svoje tijelo donio s neba te da je Marija bila obična žena koja je s Josipom imala i drugu djecu.¹⁸⁵ Iz toga se jasno vide podudarnosti između ikonoklazma i pavličanstva jer pavličani nisu cijenili fizička tijela Isusa, Marije i Josipa (materiju), a ni njihove prikaze na ikonama.

No na VII. ekumenskom saboru 787. uspostavljeno je ponovno štovanje ikona. Na tom je saboru pročitano pismo pape Hadrijana I. u kojem je on kao svoj doprinos za štovanje svetih slika naveo papu Silvestra II. (314.-337.), koji je Konstantinu Velikom, kome su se u snu ukazala dva čovjeka, pokazao slike Petra i Pavla, u kojima je Konstantin prepoznao ljude iz svoga sna. U *Raspravi između rimokatolika i bosanskog patarena*, pataren je tvrdio: “*Naša je vjera bila ona ista kao u Rimu sve do vremena (pape) Silvestra, koji je bio naš učitelj i onda otpao ...*”.¹⁸⁶ I katarski je pokret držao da je Rimski crkva bila pravovjerna sve do pape Silvestra. Možda je pamćenje toga pape po zlu potjecalo upravo sa VII. ekumenskoga sabora.

Ikonoklazam se ponovno podigao pod carevima Lavom V. (813.-820.) i Mihajlom II. (820.-829.), a nakon smrti Teofila 842. bio je okončan.

DRUGA FAZA PAVLIČANSTVA trajala je za vrijeme njihova glavarstva Sergeja (801./2.-834./5.) Čini se da je Sergej ugradio u pavličanstvo osobito štovanje evanđelja i apostola Pavla te da je unio ideju o odbacivanju Staroga zavjeta, pri čemu je bio mrzitelj proroka.¹⁸⁷ “*On je neprestano obilazio sve gradove i krajeve u kojima je apostol Pavao prije 800 godina objavljivao riječ istine, i mnoge naveo da otpadnu od ortodoksne vjere i da se priklone đavlu ... te je naokolo propovjedao od Jeruzalema do Ilirika.*”¹⁸⁸

¹⁸² *Theophanis*, Chronographia, ed. Carolus de Boor, I., Lipsiae, 1883., 422.

¹⁸³ *Nicephori*, Opuscula historica, ed. Carolus de Boor, I., Lipsiae, 1880., 66.

¹⁸⁴ *Theophanis*, Chronographia, (bilj. 127.), 429.

¹⁸⁵ *Petar Sicilski*, 39. i 41. *Lemerle*, n. dj. (bilj. 118.), 39. i 41.

¹⁸⁶ *Šanjek*, Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima, 2003., 175.

¹⁸⁷ *Petar Sicilski*, 153. *Lemerle*, n. dj. (bilj. 118.), 21., 57.

¹⁸⁸ Isto.

Sergije je imao prilično uspjeha u širenju vjere svoje sekte te su za vrijeme careva Mihajla I. (811.-813.), Mihajla II. (820.-829.) i Teofila (829.-842.) progonili pavličanske protivnike. No i prije njih je car Nicefor (802.-811.) bio veliki prijatelj “*manihejaca, koji se sada zovu pavličani, i atingata u Frigiji i Likaoniji*” te su u njegovo vrijeme ti manihejci-pavličani dobili punu slobodu izražavanja svojih vjerskih uvjerenja, a pod njihovim su utjecajem mnogi postali pokvareni.¹⁸⁹

Sergijevo odbacivanje Staroga zavjeta¹⁹⁰ te štovanje evanđelja i apostola Pavla ugrađeno je kasnije - prema Teofilaktu,¹⁹¹ svećeniku Kozmi¹⁹² i Eutimiju Zigabenu¹⁹³ - u bogumilske postavke te je zatim prema *Raspravi između rimokatolika i bosanskog paterena*¹⁹⁴ utjecalo na bosanske krstijane, kao i na zapadnoeuropske heterodoksije, a prema Moneti iz Cremona¹⁹⁵ i Rajneru Sacconiju.¹⁹⁶ Takvo je pavličanstvo - tj. ranije naučavanje prema kojem je Bog stvorio sve vidljivo i nevidljivo te prepustio Sotoni privremenu upravu nad vidljivim svijetom i prema kojem je Isus bio anđeo, a Marija samo obična žena, a povezano s novijim odbacivanjem Staroga zavjeta i ograničavanjem svetosti i pravovjernosti na Novi zavjet i Pavlove poslanice - utjecalo na bogumilstvo u Bugarskoj u X. stoljeću te na zapadnoeuropske heterodoksije u XI., XII. i XIII. stoljeću.

Car Bazilije I. pokušao je prvo privući pavličane mirnim putem, no kada to nije uspio, pokrenuo je vojsku i nakon početnog neuspjeha osvojio 872. godine njihov grad Tefrik, uništio pavličansku državu te ubio njihova vladara.

BOGUMILSTVO je u X. stoljeću, nakon uništenja države pavličana, jako sličilo pavličanstvu, uz neka manja odstupanja. Teofilakt je napisao da je ta nova hereza bila “*smjesa manihejstva i pavličanstva*”. Osnovna ideja bogumilstva bila je postojanje jednoga počela, Boga svjetlosti, koji je stvorio sve, a također i Sotonu, koji je postao pali anđeo. Bog je stvorio nevidljivi svijet, a Sotona je stvorio vidljivi svijet te u njemu čovjeka.¹⁹⁷ Iz Boga su izišle dvije zrake, dvije spiritualne osobe, Isus i Duh Sveti, koje se ponovno vraćaju Ocu te tako oni ponovno postaju jedna osoba.

Iz toga su dalje proizašle bogumilske postavke: 1. Isus je nevidljivi anđeo koji je sišao s neba, ponijevši sa sobom svoje duhovno tijelo, a Marija je bila samo obična žena koja je omogućila rađanje Krista; 2. Krštenje vodom ne proizvodi nikakav učinak, nego je u krštenju odlučujuća spiritualna uloga Duha Svetoga; 3. U pričesti se krv i vino ne pretvaraju u tijelo i krv Isusovu, nego je prava pričest mistični ručak koji se sastoji od Očenaša (= tijelo) i evanđelja (= krv Isusova); 4. Križ kao materija ne može biti predmet

¹⁸⁹ *Theophanis*, Chronographia (bilj. 127.), 485. = II., 327.

¹⁹⁰ *Petar Sicilski*, 42.-44. *Lemerle*, n. dj. (bilj. 118.), 21.-23.

¹⁹¹ *Lemerle*, n. dj. (bilj. 118.), 195.

¹⁹² *H. Ch. Puech – André Vaillant*, *Le traité contre les Bogomiles de Cosma le prêtre*, Paris, 1945., 20.-21.

¹⁹³ *Euthymius Zigabenos*, PG, 130., 1292.

¹⁹⁴ *Šanjek*, 2003., 166.-233.

¹⁹⁵ *Šanjek*, 2003., 130.-131.

¹⁹⁶ *Šanjek*, 2003., 132.-133.

¹⁹⁷ *Euthymius Zigabenos*, n. dj., str.130., 1297., t. 2.

štovanja; 5. Osim tih sličnosti, bogumilstvo i pavličanstvo imali su istovjetno odbacivanje Staroga zavjeta te sličan izbor Novozavjetnih knjiga i prisvajanje imena kršćani.

Bogumilstvo se razdvojilo na strogi dualizam (dva Boga, jedan potpuno dobar i drugi potpuno zao), kojega je zastupala Dragovička crkva te na umjereni dualizam, kojega je zastupala Bugarska crkva. Od tih dviju crkava, proizašle su prema Sacconiju sve druge: Crkva Albaničana, Crkva iz Concorrezza, Banjoličanska crkva, Vičentinska crkva, Firentinska crkva, Albigeška crkva, Slavonska crkva, Crkva carigradskih latina, Crkva carigradskih Grka te Filadelfijska crkva u Maloj Aziji.¹⁹⁸

Crkva iz Concorrezza u Milanskom vojvodstvu ispovijedala je bogumilsko vjerovanje *'bugarskog reda'*; katarske crkve iz Albana i Desenzana uz jezero Garda u sjevernoj Italiji ispovijedale su dvopočetničko vjerovanje *'dragovičkog reda'*; a katarske crkve iz Bagnola, Firenze, Spoleta, Verone i Vicenze (sve iz Italije) ispovijedale su nauk *'slavonskog reda'*.¹⁹⁹

Bugarska se verzija bogumilstva također raširila po Francuskoj, zbog čega su francuski krivovjerci bili nazivani *"bugarskim krivovjercima"*.²⁰⁰

Pod Slavonskom crkvom podrazumijevali su se bosanski krstjani;²⁰¹ - no za razliku od Anselma iz Aleksandrije - prije sam zaključio da je bogumilstvo došlo u Bosnu zajedno s bugarskom vojskom cara Samuila na početku XI. stoljeća.

BOSANSKI KRSTJANI, prema *Raspravi između rimokatolika i bosanskog patarena*,²⁰² i drugim latinskim dokumentima, zastupali su slično učenje kao i bogumili: 1. Bog je stvorio svijet, ali ne vlada vidljivim svijetom; 2. Isus i Marija anđeli su;²⁰³ 3. krštenje se vodom ne priznaje, nego knjigom (Ivanovim evanđeljem) i polaganjem ruku; 4. u euharistiji se kruh i vino ne pretvaraju u tijelo i krv Isusovu, nego se prema Orbinju u Bosni prakticirao obred lomljenja kruha; 5. kozmogonija je također bila slična kozmogoniji bugarskoga bogumilizma, no u bosanskom dokumentu *Početje svieta* Bog je baš kao i u Bibliji, stvorio sav nevidljivi i vidljivi svijet kao i ljude;²⁰⁴ 6. ne poštuje

¹⁹⁸ Raynerius Sacconi, Suma o katarima i leonistima; *Šanjek*, 2003., 132.-133.

¹⁹⁹ *Šanjek*, 2003. 4.

²⁰⁰ Anselmo Aleksandrijski, Rasprava o krivovjercima, napisana između 1260.-1270. (*Šanjek*, 2003., 136.-137.)

²⁰¹ Petar iz Bodrogha kaže u tekstu Kratki pregled o počecima ugarske dominikanske provincije, (*Šanjek*, 2003., 134.-135.), napisanom prije 1259., da su krivovjerci u Bosni i Dalmaciji nazivali svoju crkvu *Slavonska crkva*. Anselmo iz Aleksandrije u Raspravi o krivovjercima Bosnu naziva Slavonijom (*Šanjek*, 2003., 136.-139.), kao i papa Grgur IX. u pismu od 21. lipnja 1235. (*Šanjek* 2003., 94.-95.)

²⁰² *Šanjek*, 2003., 166.-233.

²⁰³ "Razlika između 'Bugara' i 'Slavena' svodi se na poimanje o Mariji: 'Bugari' vjeruju da je Marija pravo ljudsko biće od kojeg je Isus Krist dobio svoje ljudsko tijelo, a 'Slaveni' drže da je ona jedan od anđela katarske kozmogonije koji se pojavio u ženskom obličju. Prema učenju 'Slavena' Isus Krist nije imao pravo ljudsko tijelo, a Marija je tek prividno bila njegov majka." (*Šanjek*, 2003., 4.-5.)

²⁰⁴ Mislim da je u Bosni u XII. st., te nedugo nakon Bolinopoljske abjuracije 1203., prevladavala monoteistička kozmogonija navedena u *Početje svieta* (Početak svijeta, *Šanjek*, 2003., 350.-353.). Budući da se zatim u latinskom teološkim djelima protiv bosanskoga krivovjerstva - *Rasprava između rimokatolika i bosanskog patarena*, Pavla

se križ; 7. odbacuje se Stari zavjet te se prihvaća reducirani Novi zavjet; 8. prisvaja se naziv krstjani - ili se zadržava identičan bazilijanski naziv.²⁰⁵

PATARENI. Rekli smo da je to ime bilo izvedeno od imena maloazijska grada Patara. U tom je gradu u XI. i XII. st. bilo jako središte bogumila ili fundagiagita, a njihovi su se nazivi upotrebljavali kao sinonimi.²⁰⁶ Širenjem bogumilske hereze iz grada Patara na zapad raširilo se ime patareni po zapadu Europe.

ZAPADNOEUROPSKI KATARI imali su slično učenje kao i bogumili: 1. Bog je stvorio svijet, ali ne vlada vidljivim svijetom; 2. Krist i Blažena Djevica Marija anđeli su; 3. krštenje se vodom ne priznaje, nego samo krštenje djelovanjem Duha Svetoga, preko tzv. *utješenja* (primanjem Duha Utješitelja), tj. polaganjem ruku i Gospodnjom molitvom (Očenaš); 4. u euharistiji se kruh i vino ne pretvaraju u tijelo i krv Isusovu; 5. kozmogonija je slična bogumilskoj; 6. ne poštuje se križ; 7. odbacuje se Stari zavjet i prihvaća se reducirani Novi zavjet; 8. prisvaja se naziv krstjani.

POVIJEST BOSNE I CRKVE BOSANSKE OD BOLINOPOLJSKE ABJURACIJE DO TVRTKA I.

Nakon Bolinopoljske abjuracije u Bosni je političko-crkveni mir trajao sve do prosinca 1221. Tada je papa Honorije III. zatražio od legata Akoncija da se uputi u Bosnu "*gdje brojni krivovjerici (...) javno naučavaju i otvoreno iznose svoje zablude*".²⁰⁷

No i prije toga postoji indirektna evidencija da se krivovjerje u Bosni zahuktalo, da je u njoj djelovao katarski biskup te da su pripadnici katarskih crkvi iz Mantove i Vicenze išli u Slavoniju (Bosnu), da bi tamo dobili biskupsko posvećenje. Tako nas anonim u spisu *O katarskom krivovjerju u Lombardji* (1210.-1214.) izvještava da je

Dalmatinca, † 1255. (*Šanjek*, 2003., 166.-233.); *Zablude koje bosanski patareni zajednički drže i vjeruju* (*Šanjek*, 2003., 282.-285.); *Rasprava protiv bosankih manihejaca*, Jakova Markijskog iz prve polovice XIV. st., (*Šanjek*, 2003., 286.-289.); *Rasprava protiv patarena iz prije 1441.* (*Šanjek*, 2003., 292.-293.); *Objašnjenje vjerskih istina Rimokatoličke crkve za obavijest o manihejcima Bosanskog kraljevstva*, Ivana Torquemada iz 1461. (*Šanjek*, 2003., 294.-299.) - navodi i osuđuje umjereni ili čvrsti dualizam Crkve bosanske, proizlazi da je umjereni dualizam došao u Bosnu zajedno s protjeranim patarenima iz Splita i Trogira te da je prevladao u Bosni u prvoj polovici XIII. stoljeća i trajao sve do kraja Crkve bosanske 1459.

²⁰⁵ No s evolucijom Crkve bosanske i njezinim približavanjem Katoličkoj crkvi neke od tih premisa s vremenom su ublažene ili su potpuno nestale. Tako se u oporuci gosta Radina iz 1466. na početnom mjestu nalazi križ, što znači da je tada odbačeno preziranje križa; u Hrvojevu misalu iz 1404., koji je pisao krstjanin Hval na bosančici, nalazi se dekalog iz Staroga zavjeta i psaltir, što znači da se Stari zavjet tada već počeo koristiti; u Radoslavljevu evanđelju, koje je pisao potpuno na ikavici (sa slovom *i* bez ijednog *jata*), nalaze se, uz prikaz Radoslava, i prikazi četiri evanđelista, a u Hrvojevu se misalu iz 1404., koji je Butko pisao na glagoljici, nalaze slike Isusa, Marije i Josipa, kao i četiri evanđelista, što znači da se svete osobe tada počelo slikovno prikazivati, čime je konačno i u Bosni odbačen ikonoklazam.

²⁰⁶ Vidi bilj. 106. O vezi fundagiagita i europskih hereza svjedoče "*obredne molitve prigodom primanja u Crkvu bosanskih krstjana, inicijacijske formule talijanskih patarena i južnofrancuskih katara, koje se liturgijski nadovezuju na liturgiju maloazijskih fundagiagita*". (*Šanjek*, 2003., 61.)

²⁰⁷ Honorije III. u pismu *Inter alias sollicitudines*; *Šanjek*, 2003., 14.

“Kalojan, biskup Mantove, pripadao krivovjercima Slavonije, (a) Nikola, biskup Vencenze, (imao je biskupski red) iz Slavonije ...”²⁰⁸ Toga katarskoga biskupa u Bosni, od koga su Kalojan i Nikola dobili svoje biskupsko posvećenje, trebamo povezati s prije istjeranim katarima *Crkve dalmatinske (Ecclesia Dalmatie)*, koji su došli u zemlju Kulina bana, te s *biskupom Slavonije (episcopus Sclavoniae sive Bossone)*, kojeg spominje Anselmo iz Aleksandrije.²⁰⁹

Nakon zahtjeva pape Honorija III. iz 1221., Konrad iz Uracha izvijestio je u svome pismu od 2. lipnja 1223. da “na granicama Bosne, Hrvatske i Dalmacije, blizu ugarskog naroda” djeluje “*antipapa*” odnosno “*vjerolomni papa*”, odnosno “*novi Lucifer*”, “*Sotona*”, te da Bartol iz Carasona djeluje u Francuskoj u njegovo ime.²¹⁰ Zaključujemo da je prije navedeni *biskup Slavonije*, kojeg je naveo Anselmo iz Aleksandrije, ovdje naveden kao katarski *antipapa* u Bosni.

Katolička crkva u Bosni, *ecclesiae bosnensis*, čiji su priori 1203. potpisali bolinopoljsku abjuraciju (i koji su prema prethodnom razmatranju imali bogumilsko religijsko uvjerenje), imala je u to vrijeme svoga biskupa te je djelovala u sklopu Dubrovačke nadbiskupije. No i sama je *ecclesiae bosnensis* uskoro upala u otvoreno krivovjere. Prvo su 1232. bosanskoga katoličkoga biskupa prijavili papi da je čovjek *bez poznavanja latinskog jezika, koji je s pomoću nekog heretika došao do biskupske časti simonijom, da otvoreno zaštićuje heretike, da nikada u svojoj crkvi ne služi mise, da ne daje crkvene sakramente, da su mu crkvene dužnosti tako tuđe da ne poznaje čak niti obred krštenja, da živi u nekom selu s hereticima te da svog rođenog brata, očitog herezizarha (možda je on bio katarski biskup Slavonije), zaštićuje i brani u njegovoj zabludi, umjesto da ga je već u početku vratio na pravi put.*²¹¹ Zbog toga je papa Grgur IX. svojim pismom od 30. svibnja 1233. zatražio njegovo smjenjivanje te je Bosansku biskupiju direktno podvrgnuo pod vlast Rima. Za bosanskog je biskupa napisao da je “*pogubno iskrivljujući Kristov zakon upao u gorčinu besmislenog nauka*”, a za stanovnike Bosne napisao je da su “*materijalnim bogatstvom siromašni, a zloćom bogati i velikim dijelom zaraženi krivovjerskom opačenošću*”.²¹²

Nakon toga su 1239. poslani dominikanci u Bosnu, “*gdje se znalo da veliko mnoštvo duša propada zbog zablude krivovjeraca. ... Ta su se braća dala na propovijedanje i raspravljanje s krivovjercima ... te su čudesno uspjeli tako da su mnoge krivovjerce i njihove pristaše obratili istini vjere, a mnogi od onih koji se nisu htjeli obratiti, po dužnosnicima potkralja Kolomana bili su spaljeni na lomači. Crkve koje su prije bile razrušene, u kojima je već izraslo trnje i grmlje, bile su obnovljene. Tu smo imali također i dva (dominikanska) samostana, koje su poslije krivovjerci zapalili.*”²¹³

²⁰⁸ Šanjek, 2003., 126.-129.

²⁰⁹ Šanjek, 2003., 136.-139. - vidi glavni tekst uz tamošnju podrubnu bilješku 171.

²¹⁰ Šanjek, 2003., 86.-91.

²¹¹ Smičklas, CD, III. br. 315., 361./2; Šidak, Studije o ‘Crkvi bosanskoj’ i bogumilstvu, 1975., 185.

²¹² Šanjek, 2003., 92.-93.

²¹³ Petar iz Bodrogha, Kratki pregled o počecima ugarske dominikanske provincije (napisan prije 1259.); Šanjek, 2003., 134.-135.

U istom su razdoblju ugarski kraljevi na poticaj papa vodili više križarskih ratova protiv krivovjerala u Bosni, a zatim je papa, zbog nemogućnosti da u Bosni djeluje Katolička crkva ili zbog toga jer su mu Ugri tako prikazali situaciju, odobrio ugarski zahtjev da se Bosanska biskupija zbog nesigurnosti stavi pod vlast ugarske Kaločke nadbiskupije te da se bosanski biskup preseli u Đakovo. Zbog toga je bosanski katolički biskup, tada ugarski dominikanac Ponsa, premjestio svoje sjedište, vjerojatno 1249. iz Bosne u Đakovo.

Pretpostavljam da je nakon toga u Bosni nastupilo stapanje preostale *ecclesiae bosnensis* s patarenskom (katarskom) zajednicom. Time je takva Crkva bosanska postala *ecclesiae Sclavoniae* navedena kod Rajnerija Sacconija (1250.), odnosno *ecclesiae Slavoniae* za koju je Petar iz Bodrogha (1259.) naveo da je djelovala među krivovjercima u Bosni i Dalmaciji. Time je također katoličanstvo, naročito u srednjoj i istočnoj Bosni, praktično bilo svedeno na dominikanske inkvizitore, uz koje su, pretpostavlja se, u Humu i zapadnoj Bosni postojali još samo popovi glagoljaši, svjetovni seljaci-svećenici, koji su nekanonski bili ređeni. Kroz čitavo je to vrijeme biskup katoličke *ecclesiae bosnensis* rezidirao u Đakovu, a Bosna je, osim navedenoga, bila ostavljena Crkvi bosanskoj, što je omogućilo njezino jačanje i sve jači utjecaj na bosansko plemstvo i narod.

OSUDE CRKVE BOSANSKE U LATINSKIM DOKUMENTIMA. Da bismo imali uvid u najvažnije osude temeljnih postavki Crkve bosanske iz onovremenih latinskih dokumenata, citirat ćemo dijelove: a) rasprave *O Katarskom krivovjerju u Lombardiji*, koju je oko 1210.-1214. napisao anonimni autor;²¹⁴ b) rasprave *Protiv katara i valdenza*, koju je 1241. napisao Moneta iz Cremona;²¹⁵ c) *Rasprave između rimokatolika i bosanskog patarena*,²¹⁶ koju je, prema Šanjeku, oko 1250. napisao Pavao Dalmatinac, najvjerojatnije jedan od prvih dominikanskih inkvizitora koji su 1239. došli u Bosnu;²¹⁷ d) *Zabluda koje bosanski patareni zajednički drže i vjeruju*;²¹⁸ e) *Rasprave protiv bosanskih manihejaca (sažetak)*, koju je napisao Jakov Markijski u prvoj polovici XV. stoljeća;²¹⁹ f) *Rasprave protiv patarena*,²²⁰ koja je bila napisana prije 1441., a koja se danas čuva u franjevačkom samostanu na Cresu. Neke od navoda iz tih dokumenata potvrđuju: g) interpolacije na glagoljskom rukopisu "*Dijalog Grgura pape*" iz 1623. godine, te h) *Vizitacijski izvještaj biskupa Sig. Tudišića* upućen Sv. Kongregaciji de Propaganda, o njegovoj vizitaciji Trebinjskoj biskupiji iz 1751.²²¹

U raspravi **O KATARSKOM KRIVOVJERJU U LOMBARDIJI** (oko 1210.-1214.) navodi se da jedan dio talijanskih katara "*koji imaju uređenje iz Slavonije*"²²² (...) *vjeruju i propovijedaju samo jednog boga, svemogućeg i bez početka, koji je stvorio*

²¹⁴ Šanjek, 2003., 127.-129.

²¹⁵ Šanjek, 2003., 131.

²¹⁶ Šanjek, 2003., 167.-233.

²¹⁷ Šanjek, 2003., 162.

²¹⁸ Šanjek, 2003., 282.-285.

²¹⁹ Šanjek, 2003., 286.-289.

²²⁰ Šanjek, 2003., 290.-293.

²²¹ B. Pandžić, *De diocesi Tribuniensi et Mercanensi*, Roma, 1959., 132.; Mandić, *Etnička povijest BiH*, 1967., 528.

²²² Pod Slavonijom se podrazumijevaju Bosna i Dalmacija.

anđele i četiri elementa. I govore da su Lucifer i njegovi pristaše sagriješili u nebu ... I govore da je Lucifer onaj Bog kojem se u Knjizi Postanka pripisuje da je stvorio nebo i zemlju i kroz šest dana izvršio sva ona djela. I govore da je onaj Lucifer iz zemljinoga gliba oblikovao Adamov lik ... I napravio je Evu da po njoj (Adam) zgriješi ... Slavonci vjeruju da su Sin Božji, tj. Isus Krist, Ivan evanđelist i Marija zapravo tri anđela koji su se pojavili u tijelu. I govore da Krist nije stvarno uzeo tijelo, ni jeo, ni pio, ni razapet bio, niti da je umro i bio pokopan, i da ništa što je činio kao čovjek nije bilo stvarno nego samo prividno, jer je tako izgledalo ...”

U raspravi **PROTIV KATARATA I VALDENZA** (1241.) navodi se da Slaveni²²³ vjeruju da je *“Bog, otac pravednika, u svijet poslao tri anđela. Jedan je uzeo lik žene i zove se Marija, dok su dva druga uzela muške likove: to su Krist i Ivan evanđelist. Ovo vjeruju Slaveni, koji pretpostavljaju dva načela ...”*

U **RASPRAVI IZMEĐU RIMOKATOLIKA I BOSANSKOG PATARENA**, iz oko 1250., nalazimo sljedeće citate koji zorno prikazuju ondašnje inkvizitorsko rezoniranje i djelovanje:

O krštenju. Krivovjerac: *Mi krštavamo s knjigom prema onome što se kaže u 1. Kor. 4:15. ... Rimokatolik tada dokazuje da je Krist bio kršten vodom, a ne knjigom, i kaže krivovjercu: I jer nemaš pravoga krštenja, ne smiješ se zvati kršćanin, nego krivovjerac ... Bili ste dakle s nama i odbacili ste prvotni krst, pa ste se ponovno krstili i otpali od nas ... Ti, dakle, i tvoja bosanska brda ste raskol, dok je naša glava Krist. A tko je tvoja glava? Krivovjerac: Naša je glava Petar... Naša je vjera bila u zajedništvu s Rimom sve do pape Silvestra, koji je bio naš učitelj, ali je otpao ... Rimokatolik: To ti tako govoriš, ali ničim ne dokazuješ ...*

O klanjanju. Rimokatolik: *... vi ste kao đavao, ona stara zmija koji je govorio Kristu u Luke 4, 7-8: ‘Ako se meni pokloniš...’, dok je u Otk. 19:10, anđeo rekao Ivanu: ‘Bogu se pokloni!’ Vi ne slijedite njega (anđela), jer hoćete da vam se klanjaju, već slijedite đavla kojega smo gore spominjali ...*

O Isusu u tijelu. Rimokatolik: *Jasno je cijelom svijetu da su Bosanci, koji su vas (patarene, katare, bogumile) primili, u vama primili otpadnike, o kojima Ivan u 1 Iv. 4:1-3 kaže: ‘mnogi su lažni proroci izišli u svijet ... svaki duh koji ispovijeda da je Isus došao u tijelu, od Boga je. A nijedan duh koji ne ispovijeda takva Isusa, nije od Boga; on je Antikristov.’ ...*

O ponovnom krštenju. Rimokatolik: *Vi se onda osuđujete, jer se međusobno kažnjavate: nalažete uzdržavanje ili (posrnule) ponovno krstite. Kako dakle Krist, apostoli i proroci ne bi kaznili zle? ... Tog blagoslovljenog Oca vi nijećete govoreći da vas je đavao stvorio. Moramo vas dakle mrziti kao što naš Otac mrzi i spaljuje đavla ... Vi se suprostavljate Božjoj odredbi idući za onim koji se raduje zlu, te zaslužujete smrt ... Na taj način treba ga (tj. mač) trgnuti protiv vas, koji ste sablazan vjernicima ... Slično bi bilo i s vama kad biste jednom htjeli ostaviti svoju zloću, ali jer ste uvijek buntovni i tvrdoglavi te ustrajete u zlu, zato vas predajemo u ruke sudaca i pravde ... Između*

²²³ Ovdje se pod Slavenima podrazumijevaju stanovnici Bosne i Hrvatske. *Rajner Sacconi* u Sumi o katarima i leontistima iz 1250., (*Šanjek* 2003., 133.), navodi da *“slavonska, filadelfijska, grčka i dragovička crkva, sve zajedno, imaju otprilike petstotiti članova”* te da na cijelom svijetu tada nije bilo više od četiri tisuće katarata oba spola.

nas i vas postoji razlika i podjela kao između dobrih i zlih anđela, kao što stoji u Otk. 12:7-9 ... Na isti način ste i vi otpali od dobre i prave vjere: vjerovali ste da ćete naći nešto bolje, pa ste otpali od pravog krštenja, te ponovnim krštenjem nasljeđujete zle anđele. I mi vas moramo progoniti i baciti u oganj ... jer nitko ne kaže da ga je đavao stvorio kao što vi kažete kad govorite da vam je tijelo dano od đavla i da su vam duše neki anđeli koji su pali s neba. Slijedi, dakle, da ste isto tako i vi đavli, te da mi moramo rušiti takva djela, kao što stoji u 1 Iv. 3:8 ...

O ženidbi (matrimoniji). Krivovjerac: Kažem da je samo jedna ženidba prava i spasonosna, a to između muža Krista i žene vjere (Ef. 5:23-32). Tjelesnu pak ženidbu smatram osuđenom i za osudu. Rimokatolik: Prema onome što kaže Pavao u 1 Kor. 7:32, iako je bolje ne udavati se, ipak (on) ne osuđuje udanu, kao što ti činiš ... Kad dakle ne shvaćate, zašto se pravite učiteljima drugih? ... Sad je dakle, dovoljno dokazano Svetim pismom, Kristom i njegovim svetim apostolima (Post. 1:22, 8:17, 9:7; Lk. 1:5-6 i 1:14; Heb. 6:13 i 7: 10; Jak. 2: 21; 1 Pet. 3:5-6; 1 Tim. 4:1-7 i 5:14-15), da je ženidba od Boga i od njega potvrđena. Zašto je onda vi osuđujete? ...

O blagovanju mesa. Krivovjerac: Mi kažemo da je osuđen koji god jede meso ili što je rođeno od krvi ili jaja i krvave stvari ... Apostol u Rim. 14:21 kaže: 'Dobro je ne jesti mesa i ne piti vina,' zbog toga ne jedemo meso. Rimokatolik: Zašto pijete vino? Krivovjerac: Ono što se rađa iz parenja, ne jedemo, jer je nečisto. Rimokatolik: Ali i ribe se rađaju parenjem, pa zašto ih onda jedete? ...

O euharistiji. Krivovjerac priznaje da su riječi Kristove istinite, ali ipak ne tako da bi kruh mogao biti tijelo niti vino krv Kristova ... I mi lomimo kruh drugima ... Rimokatolik: I Saraceni lome kruh. Ali što vam to vrijedi, kad ne vjerujete da je to tijelo Kristovo niti u Krista vjerujete ...

O Bogu koji je stvorio nebo i zemlju i o dva boga. Rimokatolik: A vjeruješ li da je pravi Bog stvorio nebo i zemlju i sve što je na njima? Krivovjerac: Ne vjerujem da je stvorio ono što će biti uništeno: ovo pak vidljivo bit će uništeno, dakle, nije stvoreno od Boga, nego od đavla ... pošto Ivan u 1 Iv. 1:10 kaže da je 'cijeli svijet u vlasti đavla'. Dakle nije od Boga stvoren. Rimokatolik: Vjeruješ li da je onaj Bog kojega su navještali apostoli pravi Bog? Krivovjerac: Čvrsto vjerujem. Rimokatolik: A eto Pavao i Barnaba navještali su da je Bog stvoritelj neba i zemlje (Dj. 14:15). Kako, dakle, vi toga Boga činite đavlom? ... Zašto dakle, vi proturiječite Svetom pismu i častite đavla, govoreći da je on bez početka i stvoritelj svega? Koju nagradu očekujete osim pakla? ... Kakve li mrske zablude, koju proklinje Sveto pismo i cijeli svijet ... A da nema dva boga, to je jasno iz Iz. 44:6 ... Nije dakle, onaj zmaj, koji je zbačen s neba, stvoritelj, kao što stoji u Otk. 12:7-9 ...

O ljudskim dušama. Krivovjerac: Mi kažemo da su ljudske duše oni anđeli koji su pali s neba i koji će se opet onamo vratiti, zbog onoga što je Krist rekao u Iv. 3:13. Rimokatolik: To Krist nije rekao o onim anđelima nego o sebi samom ... Da ljudske duše nisu anđeli koji su bačeni s neba, vidi se u Mt. 8:28-32, MK. 5:1-16 i Lk. 8:26-33. ... Kad dakle kažete da nikad ne lažete, a tvrdite da ste vi oni anđeli koji padoše i k tome da ste stvoreni od đavla, nek vas onda čeka vječni oganj ...

O crkvama, križevima i svetim slikama. Krivovjerac: Mi ne vjerujemo da se treba štovati Crkva ili križevi i slike, kao što vi činite ... Nama se čini da vi na način pogana

podizete crkve. Rimokatolik: Te riječi su samo tvoje, bez ikakvog autoriteta, ali počuj istinu: Mi ne štujemo kamenje ili drvo, nego se u crkvi klanjamo Bogu Ocu ... Osim toga slike su knjige za priproste ... A ako kažeš da je crkva u srcu, onda mi reci iz čijeg je srca Krist s bičem istjerao sve ono ... Pitam te i kaži mi zašto se klanjate smrtnom i raspadljivom čovjeku, za kojega također kažete da ga je đavao napravio? ... A ni Gospodin vas to nije naučio, osim đavao, koji je htio da mu se Krist pokloni na brdu ... Pogani grade crkve da se u njima klanjaju idolima i da vrše druge mrske stvari, a mi da bismo se klanjali nebeskom ocu, da se tamo okupljaju vjernici i ondje slušaju evanđeoski nauk. A ti to činiš u kakvoj staji ili u šikarju, po šumama i po brdima poput vuka i divlje zvijeri ...”

Rimokatolik zatim navodi citate iz Biblije iz kojih se vidi: da je Krist sin Božji i jednak Ocu, da je Bog Staroga zavjeta Otac Kristov, da je Krist bio sin Blažene Djevice Marije, da je Blažena Djevica Marija bila žena, a ne anđeo, da je Krist uzeo tijelo od Blažene Djevice Marije, da je Krist tjelesno jeo, da je bio pravi čovjek, da je tjelesno trpio, da je tjelesno umro, da je uskrsnuo od mrtvih itd.

U ZABLUDAMA KOJE BOSANSKI PATARENI ZAJEDNIČKI DRŽE I VJERUJU navodi se da bosanski patareni: 1) *Prije svega drže da su dva boga i da je viši Bog stvorio sve duhovno i nevidljivo, a niži, tj. Lucifer sve tjelesno i vidljivo;* 2) *Nadalje niječu Kristovu ljudskost i govore da je imao prividno i prozračno tijelo;* 3) *Isto tako kažu da je Blažena Marija anđeo i da nije postojala kao čovjek;* 4) *Također govore da Krist nije stvarno trpio i umro;* 5) *Isto tako da nije stvarno uskrsnuo;* 6) *Isto tako da nije sa stvarnim tijelom uzašao na nebo;* 7) *Također osuđuju Stari zavjet osim psaltira;* 8) *Kažu da su osuđeni i svi oci Starog zavjeta, patrijarsi i proroci, i svi koji su živjeli prije Krista;* 9) *Nadalje osuđuju svetog Ivana Krstitelja (i) govore da je on osuđen;* 10) *Isto tako govore da je đavao dao Mojsiju zakon i da mu se u gorućem grmu ukazao đavao;* 11) *Nadalje govore da je Rimaska crkva idolska i da se svi koji su njezine vjere, klanjaju idolima;* 12) *Isto tako za sebe govore da su Crkva Kristova i nasljednici apostola, imajući jednoga od njih koji za sebe kaže da je vikar Kristov i nasljednik svetoga Petra;* 13) *Nadalje niječu krštenje vodom i kažu da se njime ne može postići oprostjenje grijeha;* 14) *Isto tako govore da se djeca prije upotrebe razuma ni na koji način ne mogu spasiti;* 15) *Nadalje niječu uskrsnuće tijela i govore da nećemo tijelom uskrsnuti;* 16) *Isto tako niječu sakrament tijela Kristova;* 17) *Tako i (sakrament) potvrde;* 18) *I (sakrament) posljednjeg pomazanja;* 19) *Nadalje niječu sakrament ženidbe i govore da se nitko tko živi u braku ne može spasiti;* 20) *Isto tako kažu da je žena ono 'drvo života' (Otk. 22:2), od kojeg je jeo Adam i spoznao je, zbog čega je bio istjeran iz raja;* 21) *Nadalje osuđuju sakrament pokore i kažu da se svatko tko sagriješi treba ponovno krstiti;* 22) *Nadalje kažu da je Lucifer prodro u nebo i zaveo Božje anđele, tako kad su sišli na zemlju Lucifer ih je zatvorio u ljudska tijela;* 23) *Isto tako govore da su ljudske duše demoni pali s neba, koji će se, poslije izvršene pokore u jednom ili više susjednih tijela, ponovno vratiti u nebo;* 24) *Nadalje osuđuju materijalne crkve, slike i svetačke likove, posebno sveti križ;* 25) *Nadalje niječu zakletvu i kažu da nije dozvoljeno zaklinjati se ni pravo ni krivo;* 26) *Nadalje govore da je ubijanje životinja smrtni grijeh;* 27) *Isto tako osuđuju pravorijek crkve i dosuđene kazne, kako duhovne tako i tjelesne, tj. da nije dozvoljeno progoniti zle niti bilo koga zbog pravednosti ubiti ili izopćiti;* 28) *Isto tako osuđuju uživanje mesa i svega što potječe od tjelesne veze te*

govore da će biti osuđeni svi koji jedu meso ili sir ili jaja i tome slično; 29) Tako i svima koji im vjeruju i koji prime njihovo rukopoloženje, koje nazivaju krštenjem, obećavaju spasenje. I traže da im se klanjaju kao bogovima, nazivajući se svetima i bez ikakvog grijeha, a drže i mnoge druge zablude koje nije dolično spominjati, itd.

U sažetku **RASPRAVE PROTIV BOSANSKIH MANIHEJACA** iz prve polovice XV. stoljeća, nalazimo da: 1) *Bosanski krivovjerci preziru brak kao nešto griješno*; 2) *Patarenii smatraju da je đavao tvorac vidljivoga svijeta, te suludom uvjerenošću naučavaju da su ljudske duše demoni, koji su nekoć pali s neba i tamo se ipak žele vratiti*; 3) *Krivovjerci loše tumače rečenicu iz Djela apostolskih (7, 48): "Ali Svevišnji u rukotvorinama ne prebiva"* te je primjenjuju tako da ne grade materijalne crkve; 4) *Krivovjerci krivo i mnogostruko pobijaju klanjanje križu, osobito zato što je križ bio mjesto Otkupiteljeve muke*; 5) *Krivovjerci vjeruju da je Mojsijev zakon proglasio đavao*; 6) *Krivovjerci osuđuju sve do jednog proroke Starog zavjeta, i dr.*

U **RASPRAVI PROTIV PATARENA**, napisanoj prije 1441., nalazimo slijedeće osude: 1) *Pataren kaže da su dva boga*; 2) *Oce i pisma Starog saveza pataren osuđuje*; 3) *Manihejac kaže da su naše duše duhovi izbačeni s neba*; 4) *Pataren drži da je Kristova ljudska narav lažna i fantastična*; 5) *Manihejci osuđuju sv. Ivana Krstitelja*; 6) *Pataren kaže da je krštenje vodom suvišno i beskorisno, te naročito krštenje djece, za koje nevjernici trajno niječu da se mogu spasiti*; 7) *Pataren malo cijeni molitvu za mrtve*; 8) *Pataren niječe uskrsnuće tijela*; 9) *Gotovo svaki heretik kaže da je prisega zabranjena*; 10) *Pataren kaže da je ovčje meso i sir nešto proketo što ne preporučuje*; 11) *Pataren bogohulno pogrđuje znak križa.*

DIJALOG GRGURA PAPE. Neke od gornjih navoda latinskih vrela potvrđuje jedan od pet sačuvanih glagoljskih rukopisa "*Dijaloga Grgura pape*" iz 1623., kojega je original nastao negdje u XV. stoljeću, a u kojem se na tri interpolirana mjesta spominju heretici u Bosni. U prvom od njih piše: "*O nesrično kraljevstvo bosansko na koga ni rosa ni dažd ne padi. Pokle rodi i shrani i brani tolike i takove eretike Ki govore, da g(ospo)d(i)n Is(u)h(ris)t ni imel pravoga tela člov(i)č(a)nskoga. I da je blažena diva Marija bila anj(e)l. I mnoge ine blude protivu vere katuličaskoj govore.*" U drugoj se interpolaciji spominju "*nečisti Patarini v kraljevstvu prokletom bosanskom ki osjuju matmonij (osuđuju brak) i jiliš (jela, jestvine)*". No, začudo, dualizam se u tim interpolacijama uopće ne spominje!²²⁴

VIZITACIJSKI IZVJEŠTAJ BISKUPA SIG. TUDIŠIĆA iz 1751., upućen Sv. Kongregaciji de Propaganda, o njegovoj vizitaciji Trebinjskoj biskupiji, također potvrđuje neke od navoda prijašnjih latinskih vrela: "(22.) *Nevjernici, koji se ovdje nalaze, ispovijedaju muhamedinizam, a raskolnici zablude grčke s tim, da mnogi od njih slijede razne zablude starih maniheja, za koje se zna iz raznih izvora, da su postojali, kada je Muhamed II. zauzeo ovu krajinu.* (23.) *Koliko se moglo saznati, između drugoga, ovo su njihove zablude: da muke u paklu nijesu vječne; da Isus Krist nije umro na križu za spas roda ljudskoga, nego sv. Mihovil Arkandeo; zbog toga imaju dvije vrste simbola, koje sam naredio da se pronađu, i ponovno krste latine, ako koji po nesreći prijede u*

²²⁴ Šidak, 1975., 316.

njihovu sljedbu; ljuto mrze katolike ... vani drže grčki obred, ali imaju i svoje posebne obrede."²²⁵

ZAKLJUČAK. Latinski izvori nesumnjivo govore o bogumilsko/patarenskoj herezi bosanskih krstjana te o njezinom kontinuitetu i dugom trajanju.

No neki istraživači smatraju da latinski dokumenti nisu dokaz za herezu u Bosni, s obrazloženjem da su crkveni autori mogli prepisivati osude iz katarskih dokumenata sa zapada Europe i primjenjivati ih na bosanske krstjane, a u samim dokumentima Crkve bosanske nema čvrstih dokaza o njezinoj krivovjernosti.

Za razliku od takvih istraživača, osobno vidim da mnoge od navedenih osuda potvrđuju: a) bogumilska/patarenska praksa *ecclesiae bosnensis* iz vremena prije 1203., koju možemo iščitati iz Bolinopoljske abjuracije, u kojoj su se *priori* odrekli upravo takve svoje dotadašnje prakse; b) krivovjerna praksa u Bosni u razdoblju 1210.-1214., o kojoj nas izvještava Anonim; c) krivovjerna praksa u Bosni koju 1221. navodi papa Honorije III.; d) djelovanje antipape u Bosni kojeg 2. lipnja 1223. navodi Konrad iz Uracha; e) krivovjerna praksa zadnjeg biskupa *ecclesiae bosnensis*, zbog koje su ga 1232. optužili i zbog koje ga je papa smijenio 1233.; f) djelovanje dominikanaca protiv heretika u Bosni poslije 1239.; g) više križarskih ratova koje su vodili Ugri u XIII. st. protiv krivovjerala u Bosni; h) djelovanje krivovjerne *ecclesiae Slavoniae* u Bosni i Dalmaciji, koju 1259. navodi Petar iz Bodrogha; i) krivovjerje koje je zahvatilo Bosnu 1319. godine. Ti podatci govore o preživljavanju bogumilsko/patarenske prakse u Bosni nakon 1203. godine te o njezinom kontinuitetu do 1319. godine. Također kasniji latinski izvori, kao i drugi, svjedoče o nastavku iste takve prakse u XIV. i prvoj polovici XV. st., sve do službenoga kraja Crkve bosanske 1459. godine, pa i dalje od toga.

BOSANSKI BANOVI OD KULINA BANA DO STJEPANA KOTROMANA.

Kulin ban 29. kolovoza 1189. izdao je svoju glasovitu povelju Dubrovčanima u kojoj im jamči slobodu trgovanja bez plaćanje poreza i carina na području njegove banovine, što je bilo na korist jednima i drugima: "*U ime oca i sina i svetoga duha. Ja ban bos'nski Kulin prisezaju tebi, kneže Krvašu, i vsim građam dubrovčam pravi prijatelj-biti biti vam od sele i do vika, i prav goj držati s vami i pravu viru, do kole sam živ. Vsi Dubrovčane kiri hode po mojemu vladaniju, trgujuće, gdi si kto hoće kretati, gode si kto mine, pravov virov i pravim srcem držati je bez vsakoje zledi, razve što mi kto da svojov voljov poklon, i da im ne bude od mojih časnikov sile, i do kole u mene budu, dati im svit i pomoć kakore i sebi, kolikore može, bez vsega zloga primisla, tako mi bog pomagaj i sije sveto evanđelije. Ja Radoje dijak bana pisah siju knjigu poveljov banov od roždstva Hristova tisuća i sto i osamdest i devet lit, miseca avgusta u dvadeseti i deveti dan, usičenje glave Iovana Krstitelja.*"²²⁶

Nakon njega u Bosni je kratko vladao njegov sin ban Stjepan, ali ništa se ne zna o njegovoj vladavini, tek ga spominje papa Grgur IX. u jednom svom pismu iz 1236., i to da je prije te godine banovao i umro.²²⁷

²²⁵ B. Pandžić, *De diocesi Tribuniensi et Mercanensi*, Roma, 1959., 132.; Mandić, *Etnička povijest BiH*, 1967., 528.

²²⁶ *Poviest BiH*, I., 1942., 205.

²²⁷ *Theiner*, *Monumenta Hungarie*, I., 147. *Poviest BiH*, I., 1942., 216.



Sl. 47. Povelja Kulina bana iz 1189.

Nakon njega na bansku je stolicu zasjeo ban Matej Ninoslav, koga su optuživali da je sklon hereticima, i koji čak neko vrijeme zbog toga morao napustiti bansku vlast i potražiti sklonište u Dubrovniku. Tamo je 22. ožujka 1240. izdao povelju Dubrovčanima također o slobodnoj trgovini u Bosni, u kojoj kaže: *“Az Matej Ninoslav, po milosti Božje veliki ban bosenski, s mojimi boljarimi kelnemo se tebi, Nikolavu Tonistu, knezu dubrovačkom i vsem vlastelom i vsi općini gradski, u gospoda Boga našega Isu Hrista i u presvetu bogorodicu deviju vladiku Mariju i častni životvorešti krst i u sveta Božija evangelija i u svetoga Blasi, blaženoga mučenika, i u vsi svete ugodivše Bogu od vika ... da vi stoju u vični i tverdi mir i srdečni ljubvi i vsaku pravdu i po zemlje i vladanije moje i mojih sin da si hodite svobodno i prostrano bez vsake deseštine i bes nikere ine danije i pače da moji kmeti i moji ljudije i moji vladalci da vi ljube i da vi brane od zla ... i ako se zaratite s kraljem raškim (Vladislavom) da vas ne dam ni vaš dobitek ...”*²²⁸

Na njegovo je mjesto ugarski kralj Koloman, koji je tada bio u križarskom ratu u Bosni, za bosanskoga bana postavio Prijezdu, Ninoslavova rođaka, koji se spominje kao *Prizda bano* u ispravi pečuskoga prepošta Farkaša iz 1240.²²⁹ No poslije provale Tatara 1242., Ninoslav se uspio vratiti na bansku vlast u Bosnu te je 1250. izdao svoju posljednju povelju kojom je potvrdio trgovačke slobode Dubrovčanima. Nakon njega ban je po drugi put postao Prijezda (I.), no to se vidi jedino po tome što su nakon njega

²²⁸ Miklošić, Mon. Serb., 28.-29.; Poviest BiH, I., 1942., 225.-226.

²²⁹ Smičklas, Cod. dipl., IV., 120.-121.; Poviest BiH, I., 1942., 226. Interesantno je da se Prijezdino ime (Prizda) navodi u ikavici.

bosanski banovi postali njegovi sinovi, a ne Ninoslavljevi. Prijezda se između 1270.-1273. odrekao banske časti, a naslijedio ga je njegov najstariji sin Stjepan, koji je vladao zajedno sa svojim bratom Prijezdom II., što se vidi iz pisma pape Nikole IV. od 23. srpnja 1290., koje je bilo upućeno *“plemenitim muževima Stjepanu i Prijezdi, banovima Bosne (Stephano et Brisde banis Bosne),”*²³⁰ no njihova je vladavina bila potpuno ovisna o ugarskom kralju Ladislavu. Vjerojatno je u središnjoj i istočnoj Bosni vladao Stjepan poznat kao Kotroman, a u zapadnoj je Bosni vladao Prijezda II. Redoslijed i rodbinske veze među njima mogu se vidjeti u kasnijoj listini bana Tvrtka od 1. studenoga 1356., u kojoj on spominje Prijezdu kao djeda Stjepana II. Kotromanića, koji je bio Tvrtkov stric,²³¹ iz čega proizlazi da je Prijezda (I.) također bio djed Tvrtkovu ocu Vladislavu te Tvrtkov pradjed.

PODRIJETLO KOTROMANIĆA. Budući da je Prijezdina kuća imala posjede u Požeškoj županiji, a da je Prijezdi I. herceg Koloman darovao tamošnju župu Novak, Truhelka je na temelju tih podataka zaključio da je Prijezda potjecao iz požeškoga kraja te da je bio hrvatskog roda. Prema njegovu mišljenju, Kotroman je bio nadimak koji je dobio Prijezdin najstariji sin Stjepan prema imenu crkve iz požeškoga kraja.²³² Orbini je pak napisao da je Kotroman bio germanskoga podrijetla te da je došao u Bosnu kao ugarski velikaš zajedno s ugarskom vojskom nakon smrti Kulina bana.²³³ Za razliku od njih, Marko Perojević smatrao je da je Prijezda davninom potjecao iz Bosne te da su njegovi preci posjedovali župu Zemljenik, koju je Prijezda II. 1287. darovao knezovima Babonićima.²³⁴ No kao najvjerojatnije mi izgleda da je Stjepan Kotroman dobio svoj

²³⁰ Theiner, Monumenta Hungarie, I., 364.-365.; Poviest BiH, I., 1942., 236.

²³¹ Glasnik Zem. Muz., XVIII., 1906., 437.-438.; Poviest BiH, I., 1942., 237.

²³² odnosno *“da je kolijevka Prijezdina i potonje banske dinastije bila u kraju oko Požege i Miholjca, odakle je bio i ban Borič. U tom je kraju poslije podignuta crkva sv. Marije ‘de Goto’, pa je po njoj Kotroman dobio nadimak ‘Goto’. Možda i samo ime Prijezda označuje čovjeka došljaka (prijezditi), koji je u Bosnu došao iz drugog kraja. S toga je Truhelka zaključio da je bosanska dinastija hrvatskog porijekla, te da je u njezinim žilama tekla hrvatska, a ne germanska krv.”* (Poviest BiH, I., 1942., 237.; Truhelka je svoje razmišljanje objavio u Nastavnom Vjesniku, knj. XLI., 189.-201.)

²³³ Orbini je to naveo u Kraljevstvu Slavena (1999., 411.): *“Nakon smrti Kulina bana, tadašnji ugarski kralj iz već navedenih razloga odluči krenuti u osvajanje bosanskog kraljevstva. Posla stoga s vojskom jednog od svojih velikaša po imenu Kotroman Nijemac (Cotromano Tedesco), koji bijaše slavan ratnik, te stigavši u Bosnu i zatekavši je bez vladara, vrlo lako zauze cijelu zemlju. Kralj ga za nagradu proglasi banom Bosne i odredi da ga potomci njegovi naslijede na tom položaju. Kako se oni s vremenom silno namnožiše, svi se nazivahu obiteljskim imenom Kotromanići, a vlast nad Bosnom zadugo osta u njihovoj obitelji, pri čemu katkada imahu naslov banova, a katkada kneževa ...”* Uzrok takvu Orbinijevemu mišljenju bio je Stjepanov nadimak *Kotroman*. U jednom pismu dubrovačkoga vijeća od 14. svibnja 1432. bosanski se ban naziva *“Cotrumano Goto”*, za koga je rečeno da je došao iz Ugarske, a čija je udovica našla utočište u Dubrovniku. I drugi dubrovački kroničari spominju *“kuću Kotromanovu”* i *“Kotromana Gota”* te je Orbini smatrao da je *Goto* isto što i *Tedesco*. No nadimak *Kotroman* nije se prvi put pojavio sa Stjepanom Kotromanom jer se već sto godina prije njega spominje neki knez *Kotroman* među svjedocima. (*Smičiklas*, Cod. Dipl., II., 97.; Poviest BiH, I., 1942., 237.). Za razliku od takva razmatranja, na srpskim internetskim stranicama *Kotromanići* su uvršteni među srpske vladarske porodice.

²³⁴ *“Teško se odlučiti za Truhelkino mišljenje o podrijetlu kuće Kotromanića ... Prijezda*



Sl. 48. Povelja bana Mateja Ninoslava Dubrovčanima iz 1240.

nadimak prema gradu Kotoru iz okolice Banje Luke (današnji Kotor Varoš), ime koje se prvi put u povijesti pojavljuje u povelji njegova sina Stjepana II. Kotromanića iz 1326., kojom je on darovao grad Kotor Vukoslavu Hrvatiniću zato što mu je on pomogao prilikom preuzimanja vlasti u sukobu s knezovima Babonićima. To govori da je prije 1326. grad Kotor bio u vlasništvu Stjepana II. Kotromanića. Pretpostavljam da i župu Zemljenik, koju je 1287. Prijezda I. darovao Babonićima, također trebamo potražiti u banjalučkom kraju te da su ta dva posjeda od davnine bila u vlasništvu predaka Prijezde. Sjeverno od banjalučkoga kraja, preko Save u Slavoniji, leži Požeška županija, gdje je Prijezdina kuća također imala svoje posjede. Time se ocrtava moguća cjelina ukupnih posjeda Prijezdine kuće: posjedi sjeverno od Save u Požeškoj županiji i posjedi južno od Save sve do Kotor Vareša, a možda i dalje u Bosni, zbog čega vjerujem da su Prijezda i njegovi preci potjecali rodom iz tih krajeva gdje su imali svoje posjede. Zbog toga mi se također oba mišljenja, Truhelkino da su Kotromanići bili hrvatskoga podrijetla, te Perojevićevo da su rodom potjecali iz Bosne, čine prihvatljivima i realnima. Hrvatski je etnos naseljavao Prijezdine posjede sjeverno od Save u Slavoniji, a prema istraživanjima D. Mandića, hrvatski etnos, koji je govorio ikavicom i ijekavicom s jakim obilježjima čakavštine (govori hrvatskog etnosa), gotovo je monolitno naseljavao srednjvjekovnu Bosnu, pa prema tome i Prijezdine posjede južno od Save oko Banje Luke (vidi također natpis na glagoljici iz Slatine kod Banje Luke i drugu u bilj. 149. povelje koje su Kotromanići pisali na ikavici s obilježjima čakavštine i ostali dio Mandićeva istraživanja

u ispravi od 8. V. 1287. kaže za župu Zemljenik da su je njegovi pređi posjedovali. (Smičiklas, Cod. Dipl., VI., 588.-589.). (U toj je povelji ban Prijezda darovao župu Zemljenik knezovima Babonjićima.) Zemljenik je u Bosni, pa Prijezda nije morao "prijezditi" da bi došao u Bosnu, kao što je ban Borić došao, ali i otišao da se više ni on ni njegovi potomci ne vrate. Prijezdini pređi bili su u Bosni i njegovi potomci su u njoj ostali, a što je najznačajnije, Prijezda, njegovi sinovi, unuci i prauunci, njegov najbliži rod obnašaju bansku čast u Bosni." (M. Perojević, u: Poviest BiH, I., 1942., 237.-238.)



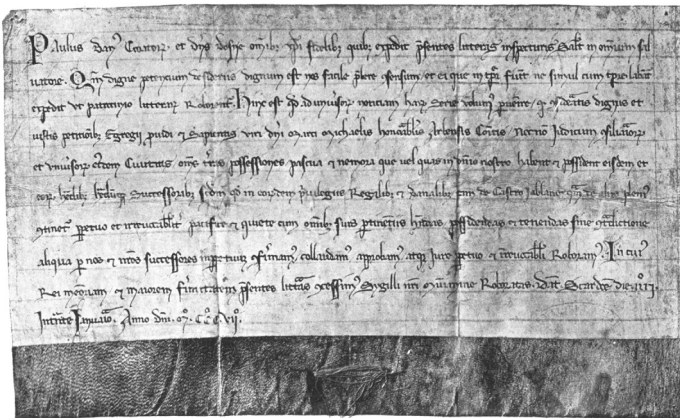
Sl. 49. Prikazi Pavla I. Šubića i njegove žene Urse na škrinji Sv. Šimuna u Zadru.

navedenog u bilj. 153.) - te veći dio Hercegovine. Promjene u etničkom sastavu Bosne i Hercegovine nastupile su tek nakon turskog osvajanja bosanske države.²³⁵

PAVAO I., MLADEN I. I MLADEN II. ŠUBIĆ.²³⁶ Potkraj XIII. stoljeća podijelili su se velikaši u Ugarskom Kraljevstvu na dvije stranke: jedni su bili za slabog ugarskoga kralja Andriju II. (III.) Mlečanina, a drugi za pretendenta na ugarsko prijestolje, Karla Martela, koga je papa Nikola IV. u Napulju dao okruniti za novog ugarskoga kralja. Stjepan I. Kotroman, kao i srpski kralj Stjepan Dragutin, bili su za Andriju, a hrvatski velikaš Pavao I. Šubić Bribirski bio je za Karla Matrela. Da bi ga čvršće vezao uz sebe, Karlo je Pavlu I. Šubiću dao 1292. u posjed svu Hrvatsku i Dalmaciju od Senja, Gacke,

²³⁵ Zbog opsežnosti teksta ove podrobne bilješke, u kojem se nalazi pregled promjena u etničkom i vjerskom sastavu BiH nakon turskog osvajanja 1463., taj se tekst nalazi u Dodatku II. na kraju ovog rada.

²³⁶ Podatci o Pavlu, Mladenu I. i Mladenu II. Šubiću temelje se na knjizi *Poviest BiH*, I., 1942., 239.-249.



Sl. 50. Povelja Pavla I. Šubića od 4. siječnja 1307.

Modruša i Drežnika do granice Bosne i Huma, tj. od Gvozda do Neretve, a početkom 1293. i svu Primorsku banovinu. No budući da je kuga pokosila Karla Martela 1295., papa Bonifacije VIII. odredio je njegova sina Karla Roberta za budućega kralja.

Pavao I. Šubić i dalje je bio pristaša napuljske kuće jer je bio njihov rođak te se prema posjedima koje je dobio od Karla Martela, nazivao u ispravi iz 1298. "*banom čitave Hrvatske*". U ispravi od 4. siječnja 1307., izdanoj u Skradinu nazvao se "*Pavao, ban Hrvata i gospodin Bosne*", a u ispravi od 7. travnja 1299. nazvao se "*ban Hrvatske i Dalmacije i gospodar Bosne*". Nejasno je kako je do toga došlo. Vjerojatno je napuljski dvor odlučio oduzeti Bosnu Stjepanu Kotromanu jer je bio pristao uz Andriju II. te je darovati u posjed Pavlu I. Šubiću, no isprave o tome nema. Bilo kako bilo, idućih će gotovo četvrt stoljeća Pavao Šubić, njegov brat Mladen i sin Mladen, dominirati u Bosni.

U Donjim krajevima Pavao je imao rođaka, kneza Hrvatina, djeda slavnog Hrvoja Vukčića Hrvatinića te ga je preporučio Karlu Robertu, a on mu je 14. srpnja 1299. potvrdio vlast u Donjim krajevima. No treba reći da su svi ovdje navedeni protagonisti bili rođaci: Stjepan Kotroman oženio je Elizabetu (Jelisavetu), Pavao Šubić Ursu, a obje su bile kćeri srpskoga kralja Stjepana Dragutina te su zbog toga oni bili šogori. Pavao Šubić i Stjepan Dragutin bili su pak rođaci Karla Roberta.

Nakon što je Pavao 1302. postavio za bana Bosne svoga mlađega brata Mladena, izbio je sukob između Mladena i Stjepana Kotromana. Iz jednoga dubrovačkoga pisma doznaje se da je u proljeće 1302. bio zatvoren trgovački put iz Srpskoga Kraljevstva Stjepana Dragutina preko Bosne do Dubrovnika jer su na Drini stajali s vojskom jedan protiv drugoga bivši ban Stjepan Kotroman i novi ban Mladen I. U svibnju 1302. dubrovačko je Vijeće pozvalo sve trgovce da se vrate kući, no oni se nisu mogli vratiti jer su putevi kroz Bosnu bili zatvoreni. Vjerojatno je Stjepan Kotroman u tome ratu poginuo,²³⁷ a njegova se udovica Elizabeta, sa svoja tri sina, Stjepanom, Vladislavom i Ninoslavom, sklonila u Dubrovnik. Nakon toga je ban Mladen postao jedini gospodar u Bosni, a Dubrovčani su ga potvrdili na početku 1304. No iste je godine ban Mladen I. poginuo, možda od ruku ljudi Prijezde II.



Sl. 51. Groš Pavla I. Šubića i njegovog brata Mladena 1302.-1304., najstariji bosanski novac

²³⁷ Vidi drukčiji prikaz kod *Orbinija*, 1999., 412.



Sl. 52. Groš Pavla I. Šubića i njegovog sina Mladena 1304.-1322.

Pavao je nakon toga s vojskom provalio u Bosnu te se nakon toga u povelji od 21. veljače 1305. prvi put nazvao “*gospodarem čitave Bosne*”,²³⁸ terminom koji je obuhvaćao nekadašnje vladavine Stjepana Kotromana i Prijezde II., a za bana čitave Bosne postavio je svoga sina Mladena II. Nakon toga Pavao se u jednoj ispravi iz 1311. nazvao “*Pavao, ban Hrvata i gospodar Bosne*”, a Mladen koji je na poziv Zadrana obranio Zadar od Mlečana, nazvao se “*Mladen, knez Zadra, princip Dalmacije i drugi ban bosanski*”. Pavao je umro 1312., a nakon toga se Mladen titulirao kao “*Mladen, ban Hrvata i Bošnjana, knez Zadra i princip Dalmacije*”.

No Karlo Robert, koji je od 1309. sjedio na ugarskom prijestolju, svrgnuo je vjerojatno 1315. srpskoga kralja Stjepana Dragutina. S njegovim bratom, raškim kraljem Urošem II. Milutinom, sukobio se nakon toga ban Mladen, jer mu je njegov otac Pavao, ili možda on sam, oduzeo Humsku zemlju, što zaključujemo iz isprave od 10. travnja 1318. u kojoj se Mladen II. titulirao “*banom Hrvata i Bosne i općim gospodarem Humske zemlje*”.²³⁹ Oni su se sukobili negdje blizu Dubrovnika, gdje je Mladena iznevjerila sreća te je nakon poraza morao raškom kralju dati svoga brata Grgura kao taoca dok ne ispuni neka obećanja.

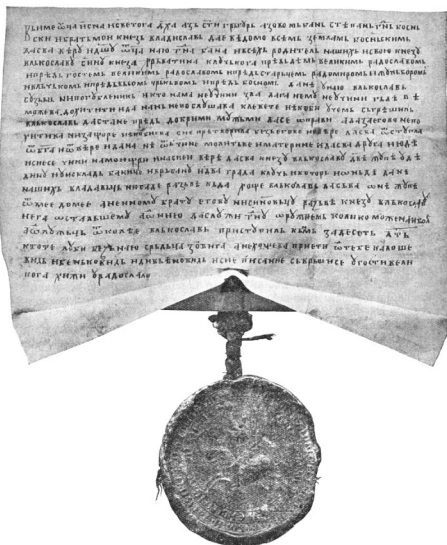
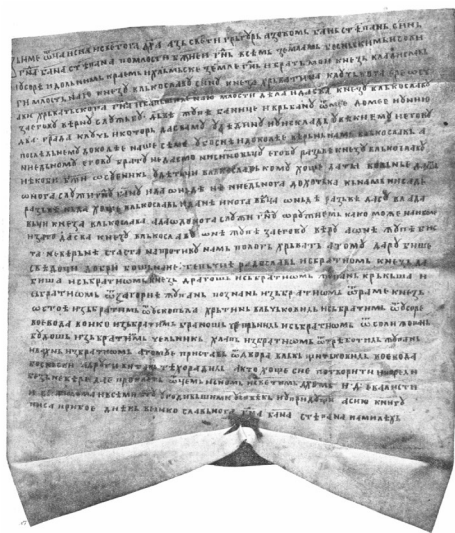
Uzrok neuspjehu vjerojatno je ležao u Bosni, gdje je uz teško stanje raslo nezadovoljstvo protiv vladavine bana Mladena i katoličanstva koje su nametali on i njegov otac te je jačala patarenska Crkva bosanska. Prema riječima nuncija Rufina, između 1317.-1320. grad i Biskupija bosanska bile su blizu šizmatika i gotovo razrušene,²⁴⁰ a iz pisma pape Ivana XXII. od 18. srpnja 1319. doznajemo “*da je Bosna zbog nemara upravitelja zapala u takvu nevjeru, da su ondje zapuštene crkve, iskorijenilo se svećenstvo, izrugivaju se Kristove svetinje, ne poštuju se križ, nema pričesti, a u nekim se krajevima ne zna ni za krštenje*”. Stoga je papa pozvao Mladena da istrijebi iz Bosne krivovjerje i uspostavi pravu vjeru “*jer tada ćeš moći pobijediti svoje neprijatelje, kad uznastojiš iščupati iz Gospodnje njive protivnike Kristova križa*”.²⁴¹ Očito da Mladen

²³⁸ Vjesnik Zem. Ark., VII., 214.-215.

²³⁹ Smičiklas, Cod. Dipl., VIII., 497.

²⁴⁰ Theiner, Mon. Slav. Merid., I., 136. i 146.-147.

²⁴¹ Farlati, IV., 57.; Theiner, Mon. Hung., I., 463.-464. Zapuštene crkve, izrugivanje Kristovih svetinja, nepoštivanje križa te zanemarivanje (odbacivanje) pričesti i krštenja, oznake su bogumilstva. Prethodne primjere bogumilstva možemo vidjeti u praksi *ecclesiae bosnensis* iz vremena prije 1203. (odnosno iščitati je iz Bolinopoljske abjuracije u kojoj su se *priori* odrekli takve dotadašnje prakse) te u istovjetnoj praksi zadnjega biskupa



Sl. 53.-54. lijevo: Povelja bana Stjepana II. Kotromanića Vukoslavu Hrvatiniću vjerojatno iz 1326. Desno: Povelja Stjepana II. Kotromanića vjerojatno iz 1329. U toj se povelji spominju veliki did Radoslav, veliki gost Radoslav i drugi. Neki datiraju te povelje u 1322. i 1323. g.

više nije mogao efikasno upravljati tako širokim područjem kao što je Hrvatska, Bosna i Hum.

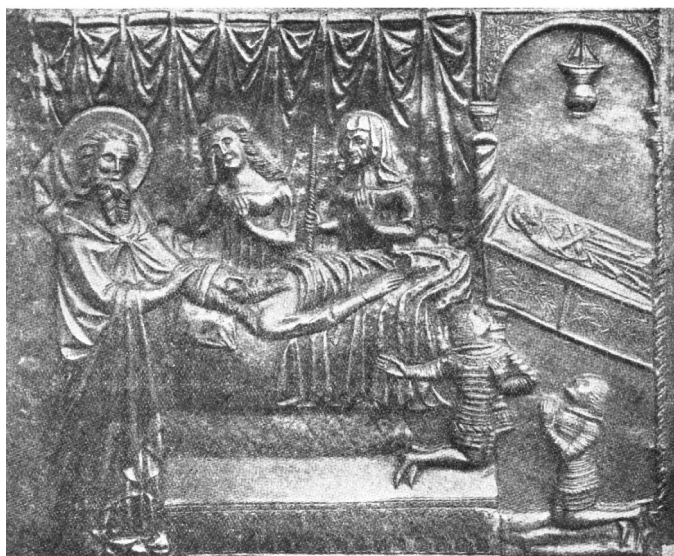
Zbog toga je Mladen pozvao sinove Stjepana Kotromana i počeo se kao njihov bratić skrbiti za njih te je postavio Stjepana Kotromanića za bana Bosne. Mladenu se također pogoršavao položaj u Hrvatskoj i Dalmaciji, gdje se zapleo u razmiricu s hrvatskim velikašima te s dalmatinskim gradovima Šibenikom i Trogirom, a Mletačka je Republika bunila sve i svakoga protiv Mladena. Razmirica je završila tako da su Šibenik i Trogir sklopili 1322. obrambeni savez s Venecijom, čime su bili izgubljeni za Mladena, kao i za ugarskoga kralja. Protiv Mladena također su se pokrenuli nezadovoljni hrvatski velikaši, kojima su se pridružili slavonski ban Ivan Babonić i bosanski ban Stjepan Kotromanić, te su se njihove vojske sudarile iste godine kod Blizne. Nakon poraza Mladen je prvo pobjegao u Poljice, zatim u Klis, čime je prestala prevlast najmoćnije hrvatske velikaške obitelji. Umjesto njega za bana “*čitave Slavonije, Hrvatske i Dalmacije*”, postavljen je Ivan Babonić.

STJEPAN II. KOTROMANIĆ (1322.-1353.). Pad Mladena Šubića dogodio se u skladu sa željom ugarskoga kralja, a i bosanski su heretici bili zadovoljni što su se riješili gorljivoga katolika Mladena Šubića. Kotromanići su bili poznati po tome što su

ecclesiae bosnensis, zbog koje su ga optužili 1232. i zbog koje je bio smijenjen. Ti podatci konkretno govore o kontinuitetu bogumilske/patarenske prakse u Bosni u razdoblju od prije 1203. pa do 1319. godine, a ista se praksa nastavila sve do kraja Crkve bosanske 1459., pa i kasnije.



Sl. 55.-56. Prikazi Stjepana II. Kotromanića na njegovim groševima



Sl. 57. Smrt Stjepana II. Kotromanića na škrinji Sv. Šimuna u Zadru. Škrinju je 1381. dala napraviti Stjepanova kćerka Elizabeta, ugarska kraljica. U pozadini prikazana je vjerojatno Jelena Šubić-Kotromanić, žena Stjepanova brata Vladislava, kako plače, a u donjem desnom uglu prikazani su kako kleče njeni sinovi Tvrtko i Vuk.

obdržavali slobodu u Bosni uz drevne običaje²⁴² pa su za Crkvu bosansku pod Kotromanićima nastupili njezini najbolji dani.

Već za vrijeme Stjepana II. Kotromanića, prema bosanskim dokumentima, nalazimo Crkvu bosansku potpuno etabliranu i priznatu od bosanskoga bana te je ona kao prava državna crkva prisutna oko 1329. u Moištrima, gdje su tadašnji crkvenopolitički sabor Bosne, *stanak*, sačinjavali: veliki did Radoslav, veliki gost Radoslav,

²⁴² "Prednost njihove vladavine bijaše to što obdržavahu slobodu u Bosni uz drevne običaje." (Orbini, 1999., 411.)

stari Radomir, Žun'bor i Vi'čak te ban Stjepan II. Kotromanić zajedno s najvažnijim plemićima Bosne.

Dominikanci nisu bili uspješni u borbi protiv krivovjerja u Bosni te su koncesiju za tu borbu, umjesto njih, dobili franjevci 1327. od avinjonškoga pape Ivana XXII.²⁴³ Franjevci su zatim 1340. dobili dozvolu od Stjepana II. Kotromanića da osnuju svoj prvi samostan i vikariju u Bosni. Za razliku od dominikanaca, koji su protiv bosanskih heretika djelovali inkvizicijskim istragama, dokazivanjem i lomačama, franjevci su u pridobivanju ljudskih duša djelovali uvjeravanjem i propovijedanjem, a nikako lomačama.²⁴⁴

No usprkos tome, Crkva je bosanska i dalje sve više jačala.²⁴⁵

BAN TVRTRKO (1353.-1377.) Za Tvrtka smo sigurni da je bio katolički kršten, ne samo zbog jakog utjecaja svoje majke katolkinje Jelene Šubić,²⁴⁶ nego i zbog činjenice

²⁴³ Avinjonski papa Ivan XXII. presudio je pismom od 1. srpnja 1327., a na temelju papinskih dokumenata *Prae cunctis* (1291.) i *Licet ex omnibus* 1298.), u korist franjevaca, stavljajući izvan snage pismo od 1. veljače iste godine, kojim je na intervenciju Mateja Zagrepčanina, provincijala ugarskih i hrvatskih dominikanaca, tada bio odobrio nastavak njihova rada u Bosni. (Šanjek, 2003., 256.)

²⁴⁴ "Neki povjesničari iz redova Manje braće (B. Rupčić, *Svjetovni kler u Bosni i Hercegovini do redovne hijerarhije*, Dobri Pastir, 25/1975, 121-129), smatraju 'povijesnom činjenicom da franjevci nisu našli svjetovnih svećenika, kad su došli u Bosnu, da im je Sveta stolica u drugoj polovici XIV. stoljeća povjerila svu duhovnu pastvu u zemlji i ostalom dijelu Bosanske vikarije gdje nije bilo drugih svećenika. 'Nepobitno je, međutim, da su svećenici glagoljaši (svećenici-seljaci), valjano – iako nekanonski – ređeni u godini osnutka franjevačke vikarije u Bosni tj. 1340., bili aktivni u Zahumlju, Krajini i u Zapadnim stranama.'" (Šanjek, 2003., 265.) Šanjek zaključuje prethodno na temelju knjige D. Mandića, *Državna i vjerska pripadnost*, str. 448.-449., te nedatiranih glagoljaških zapisa u crkvama koje smo prije naveli (vidi bilj. 149.), kao i na temelju poslanice Bartola iz Alverne od 1378./82., u kojoj podsjeća bosanske franjevce na svećenike "koji su zbog svojeg neznanja izgubili svaki crkveni red".

²⁴⁵ Crkva je bosanska jačala sve do otprilike polovice XV. stoljeća, kad je katoličanstvo zadobilo prevlast nad Crkvom bosanskom. Franjevci su 1446. pokrtili bosanskoga kralja Tomaša Ostojića te do tada velik dio bosanskoga pučanstva. Isti je kralj 1459. zabranio djelovanje Crkve bosanske, dajući ultimatum njezinim članovima i vjernicima da se pokrste u katoličku vjeru ili isele iz Bosne. Tada je pokršteno oko 12.000 vjernika/članova Crkve bosanske, a samo ih je oko 50-60, zajedno s gostom Radinom, prvo otišlo u Hercegovinu, a zatim zatražilo dozvolu od Venecije da prijeđu na mletačko zemljište. Prema Orbiniju, Crkve je bosanske nestalo 1520. (Orbini, 1999., 415.), a to je tvrdio i Petar Masarechi, apostolski pohoditelj u Bosni 1624. On je napisao da je u Bosni manihejsko "krivovjerje trajalo do god. 1520." (K. Draganović, *Izvjeshće postolskog vizitatora Petra Masarechija*, Starine, JA, 39., Zagreb, 1938., 44.; Mandić, 1967., 533.). No i kasnije su u BiH pronađeni tragovi vjere Crkve bosanske, među njima i oni koji su navedeni u izvješću biskupa Tudišića iz 1751. (vidi gl. tekst uz bilj. 113.), "a tragovi njezine nauke postoje i danas u narodu". (Mandić, 1967., 533.)

²⁴⁶ Orbini, 1999., 417.-418., piše o Jelenu Šubiću i o pobunama protiv bana Tvrtka sljedeće: "Matij njegova bijaše vrlo razborita žena, a sin je štovaše i u svemu slijedaše njezin savjet. No zato bijaše mrska Pavlu Kulišiću, također iz obitelji Kotromanić i, dakle, rođaku Tvrtkovu. Ne podnoseći što je podložan neiskusnom mladiću i što mu zapovijeda jedna žena, Kulišić ode u Usoru, zauze je i prisvoji si banski naslov, pokazujući bez sustezanja svoje neprijateljstvo prema Tvrtku. Ovaj posljednji, skupi nešto vojske i krenu pokoriti



Sl. 58. Povelja Tvrтка i njegove majke Jelena knezu Vlatku Vukoslaviću izdane na stanku (državno-crkvenom saboru) 1354. g. u Moštima. Na toj je povelji Tvrtko koristio srednji konjanički pečat Stjepana II. Kotromanića (vidi istipečat na sl. 54), jer još nije imao svoj.

da je kasnije bio katolički vjenčan (ne može se, naime, katolički vjenčati bez prethodnoga katoličkoga krštenja). No iako je mladi Tvrtko u svojoj ispravi od 13. veljače 1355. nazvao katoličkoga biskupa bosanske vikarije iz Đakova, Peregrina Saksonca, "svojim duhovnim ocem", i iako ga je njegov nasljednik biskup Petar Siklosi vjenčao na njegovu biskupskom dobru blizu Đakova 8. prosinca 1374. s Dorotejom, kćerju bugarskoga cara Ivana Stracimira, u Tvrtkovo je vrijeme Crkva bosanska dobila još više na važnosti nego u vrijeme njegova strica Stjepana II. Kotromanića.

Upravo je Tvrtko Crkvu bosansku, u svojoj povelji braći Rajković (izdanoj poslije 1366.), nazvao *Crkvom Božjom*, a tim nazivom nije nazvao niti katoličku niti pravoslavnu crkvu, te se iz teksta povelje evidentno vidi da su u to vrijeme *djed i dva strojnika s njim* sačinjavali sudbeno vijeće: "I s timi vašemi predasmo ga (Stjepana Rajkovića) u vjeru dedinju i vse C'rqe Bosanske. I vse krstjane da mu je ruka. I da mu se ne more sv'rći

Pavla ..." "Ne prođe mnogo vremena, a on (tj. Tvrtko) ponovno se zaputi u Ugarsku, ostavivši majku da umjesto njega upravlja zemljom. Time bijahu preko svake mjere nezadovoljni Dabišini sinovi Vladislav, Purća i Vuk, ... Mladenov sin Sandalj ... te Dabiša, nezakoniti sin Ninoslava, brata bana Stjepana. Svi oni klicahu Vukiću, mlađem bratu bana Tvrтка, i proglasiše ga vladarom Bosne, a njegovu majku protjeraše iz zemlje, određivši joj kao sramotno mjesto proгона jedno selo u neretvanskom kraju. Kad glasi o toj pobuni plemića dopriješe i u Ugarsku do bana Tvrтка, on smjesta uzjaha svoga konja i pohita u Usoru, gdje skupi vojsku i s mnogim velikašima i plemićima koji bijahu na njegovoj strani krenu u pohod protiv brata Vukića ... Tvrtko hrabro stane u obranu svoje zemlje, ne dopuštajući neprijatelju da prodre u unutrašnjost, što bijaše moguće zahvaljujući utvrđenim prolazima kojima bijahu zaštićena sva mjesta u zemlji. Tvrtko također dovede svoju majku natrag na dvor, iskazujući joj veliko štovanje i slijedeći u svemu njezin savjet."



Sl. 59. Prikaz bana Tvrtka (lijevo) na njegovom grošu

vjera k'rstjanska ni za jedin uzrok ... I da mu se tam njegov dlg nepohudobi nikadar. I što ga ne sudi djed s dva strojnika s njim. ... I da ne sužanj nikadar dokle je korijen u Bosne Crkve Božje. Da o tom ima crkva stati.²⁴⁷

Šanjek piše²⁴⁸ da je "rezidencija djeda bila *loci credibilis*, gdje su se ovjeravali, izdavali i pohranjivali spisi privatni i javni. Djed je posredovao u sporovima između bosanske vlastele i vladara, te je sudjelovao u političkim raspravama, a kao savjetnik i glavni svjedok stavljao je svoj potpis na vladareve povelje. Obraćali su mu se i građanske stranke da njihovim pravnim činima dade *publica fides*."

Da bismo upotpunili sliku, važnost i utjecaj Crkve bosanske iz vremena bana Tvrtka, trebamo dodati izjavu talijanskoga patarena Jakova Bechta iz Chiarija, danu pred inkvizicijskim sudom 1388., u kojoj je rekao da je prije "deset godina ili otprilike", bio poslan "u Slavoniju da tamo potpuno i savršeno nauči nauk kod učitelja koji stanuju u Bosni (Boxeni), koja pripada gospodaru koji se naziva ban Bosne (Banus de Boxena)".²⁴⁹ Iz teksta proizlazi da je to bilo 1377. ili ranije, u vrijeme dok je Tvrtko bio ban te da su učitelji Crkve bosanske u to vrijeme bili vrlo ugledni i cijenjeni među patarenima na zapadu Europe. Gotovo je sigurno da je djed Crkve bosanske bio jedan od učitelja koji su trebali usavršavati Jakova Bechta iz Chiarija.²⁵⁰

²⁴⁷ O Tvrtku kao pomagaču heretika Crkve bosanske i šizmatiku vidi bilj. 55.

²⁴⁸ Šanjek, 2003., 39.

²⁴⁹ Šanjek, 2003., 140.-145.

²⁵⁰ Taj ugled i utjecaj članova Crkve bosanske iz 1377. kod zapadnoeuropskih heretika treba usporediti s utjecajem koji je heretička crkva u Bosni imala 1210.-1214., kada su u nju išli Kalojan, dok još nije bio biskup Mantove, i Nikola, dok još nije bio biskup Vicenze, da bi tamo primili biskupsko posvećenje, kao i s utjecajem "antipape" iz 1223. godine, u čije je ime Bartol iz Carasona tada djelovao u Francuskoj. U prilog tezi da su jednim dijelom heretička nauka (i neki njezini dokumenti) došli u Francusku iz Bosne, možemo navesti sljedeći dokaz: U bosanskom krstjanskom dokumentu *Cod. Borgiano Illirico 12*, fol. 56-59 iz Rima, piše: *Poklanjamo se ocu i s(i)nu i s(ve)t(o)mu d(u)hu. Dostoino i pravedno est. ' Poklanjamo se ocu i s(i)nu i s(ve)t(o)mu d(u)hu. Poklanjamo se ocu i s(i)nu i s(ve)t(o)mu d(u)hu;* a u gotovo istovjetnom dokumentu provansalskih katara koji se čuva u Gradskoj knjižnici u Lyonu, ms, 36, fotolitografsko izd. L. Cledat, *Le nouveau Testament traduit au XIII siccle en langue provençale suivi d'un rituel cathare*, Paris, 1887., str. 470.-471., piše: *Adhoremus patrem et filium et spiritum sanctum. III vegeas. (III vegeas = tri puta). To*

Takav je djed Crkve bosanske, prema Farlatiju metropolit (episkop) i iguman mileševskoga bazilijanskoga samostana u Bosni,²⁵¹ a prema Jukićevu mišljenju Ave metropolit gerčki,²⁵² okrunio Tvrtka I. 1377. za prvoga bosanskoga kralja.

Zbog toga nas ne treba čuditi da u Tvrtkovoj kraljevskoj povelji od 10. travnja 1378. nema nikakva spomena o osobi koja ga je okrunila, a ni izjave lojalnosti crkvi koja ga je okrunila – jer su se uloga djeda kao koronatora Tvrtka I. u Bosni, i uloga Crkve bosanske u tom činu, htjeli prešutjeti u dokumentu koji je isključivo bio namijenjen Dubrovčanima i u kojemu je Tvrtko I. istaknuo svoje pravo na godišnji dohodak od njih.

Isto tako, ne treba nas čuditi da Tvrtkov kraljevski zlatnik ima naglašenu kršćansku simboliku (križevi i tekst: *GLORIA TIBI DEUS SPES NOSTRA*), koji je, smatram, tako bio napravljen da bi služio kao dokazni materijal o Tvrtkovu kršćanskom usmjerenju prilikom njegove krunidbe za srpskoga kralja u raškom Mileševu jer je Tvrtko krunidbom u Raškoj htio steći međunarodno priznanje i ostvariti pravo na dohodak od 2.000 perpera godišnje od Dubrovnika.

DODATAK I. -- RAZVOJ BOSANČICE U XIV.-XV. STOLJEĆU (*nastavak podrubne bilješke 152.*). Tomislav Raukar u radu O problemu bosančice u našoj Historiografiji, 1973., vrlo je uspješno opisao razvoj bosančice u XIV.-XV. st. te iz toga djela prenosimo sljedeće Raukarovo razmatranje i njegove zaključke:

*“Od svog postanka u bugarskoj državi cara Simeona (893-927), ćirilica se postepeno širila na znatan dio južnoslavenskog teritorija. Ćirilicom su pisali Bugari i Makedonski Slaveni, ona je bila isključivo pismo u srpskim zemljama, a već zarana se proširila na srednjovjekovnu Bosnu i jedan dio hrvatskog teritorija (Povaljski natpis, XII. stoljeće). Iz tog zajedničkog okvira južnoslavenske ćirilske pismenosti, izdvojilo se nekim osobitostima zapadno područje ćirilice (J. Vrana), odnosno dukljansko-humsko-bosansko područje (V. Mošin). Već u našim najstarijim ćirilskim spomenicima s tog područja (Miroslavljevo evanđelje, Kulinova isprava), dolaze do izražaja neke grafijske specifičnosti koje će kasnije obilježavati zapadnu ćirilicu. To su upotreba slova **E** i **Ѧ** za glasovne skupine ‘je’ i ‘ja’, te upotreba slova **đ** i **ć** za označavanje glasova **đ** i **ć**. Te specifičnosti, ipak, u potpunosti se očituju tek u bosanskim ćirilskim spomenicima XIV i XV stoljeća: u rukopisnim kodeksima, lapidarnim natpisima i u diplomatskoj građi. (Raukar, 1973., str. 118.-119.)*

*Po svom općem izgledu, ‘grafijskoj slici’ (Mošin), bosanski se rukopisi razlikuju od ustavnih kodeksa s drugih područja ćirilice težnjom prema grafijskoj jednostavnosti. Bosanski rukopisi uopće ne poznaju nadredne znakove za akcente: u njima se upotrebljavala samo titla kao oznaka za kraćenje riječi. Od oblika pojedinih slova za bosanske rukopise najkarakterističnije je trokutasto i četvrtasto slovo **P**. Razvitak takvih oblika slova **P**, koji su svojstveni samo zapadnoj ćirilici, možemo pratiti već od kraja XII stoljeća. U zapadno-ćirilskim tekstovima, pisanim ustavom, uglavnom nalazimo, ne uzimajući u obzir pojedine varijante, trokutasto **P**, s trbuhom u obliku trokuta, i četvr-*

pokazuje da je u navedenom francuskom dokumentu provedeno skraćivanje originalnoga bosanskoga teksta, odnosno da je francuski tekst skraćeni prijepis bosanskog originala.

²⁵¹ Farlati, *Illyricum sacrum*, IV., 1769., 61.

²⁵² Starolat. *avus* = *djed*; vidi bilj. 19.

tasto **P**, s trbuhom u obliku četverokuta, pri čemu je četvrtasto **P** moglo biti tropotezno ili četveropotezno. (Raukar, 1973., str. 119.)

Trokutasto, a osobito četvrtasto, slovo P najtipičnija je morfološka osobitost bosanskog ustava XII-XV stoljeća. U srpskom ustavu XIII-XV st., kao i u srpskim poluustavnim tekstovima XV-XVIII st., nikada ne nalazimo bosanski tip slova P. U srpskim ćirilskim tekstovima slovo P gotovo redovito ima oblu izduženu petlju, ispisanu ponekad jednim potezom pera, zajedno sa stablom (jednopotezno P).

*Bosanske rukopise XIV i XV st. obilježava, uz morfološke posebnosti, vrlo izrazit grafijski i jezični sustav, po čemu se oni još više uklapaju u cjelovit razvitak zapadne ćirilice. Grafijski sustav bosanskih rukopisa obilježava, kako je to već odavno u nauci utvrđeno, odsutnost ligaturnih slova **Ѡ** i **ѡ**, pisanje skupine 'ja' znakom **Ѣ** i upotreba slova **ѣ**. U jezičnom pogledu specifičnost je bosanskih rukopisa živ narodni govor i izrazita ikavizacija u većini tekstova: slovo **Ѣ** zamjenjuje se slovom **Н**, a nešto rjeđe slovo **Н** znakom **Ѣ**. Slovo **Н** dolazi i umjesto jerya, a ligatura **Ѣ** umjesto 'oy'.*

U cjelini uzevši, bosanski ustavni tekstovi pokazuju zanimljivu suprotnost u svojim obilježjima. Dok u morfološkom pogledu tu pismenost obilježava stanovita konzervativnost, odnosno 'čuvanje određenih arhaičnih slovnih oblika' (P. Đorđić), dotle njihove jezične i grafijske osobine znače prodor novih jezičnih elemenata, živa narodna govora i ikavštine. Bosanski rukopisi se i po toj morfološkoj arhaičnosti i po uvođenju živa narodna govora razlikuju od suvremenih ustavnih rukopisa srpsko-ćirilске pismenosti. Dok neka grafijska obilježja upućuju na glagoljsku tradiciju, jezične osobine i živ narodni govor odraz su izvornosti bosansko-humske kasnosrednjovjekovne pismenosti koja se razvijala bez snažnijih utjecaja suvremene srpsko-ćirilске pismenosti i njezina jezičnog stilskog izraza. (Raukar, 1973., str. 120.)

*Navedene jezične i grafijske osobitosti najsnažnije su izražene u natpisima na bosansko-humskim stećcima XIV i XV stoljeća. Dok je u bosanskim rukopisima prodor živog narodnog govora ipak bio donekle ograničen tradicijom biblijskih tekstova, dotle natpisi na stećcima sadrže izvoran narodni govor kakvim su govorili njihovi bezimni klesari ("kovači"). ... Bosansko-humski kameni natpisi su ustavni, majuskulni, ali sa snažnim utjecajem suvremene kancelarijske minuskule, pa mnogi natpisi imaju minuskulne oblike slova **Б, В, Д, К, Н** i **В** (č)...*

... Objelodanjeni natpisi pokazuju da su se u XV i XVI st. na području srednjovjekovnog Huma ili Hercegovine dodirivala područja ikavske i ijekavske štokavštine. Granica između ta dva područja, posve razumljivo, nije izrazita, ikavski natpisi se miješaju s ijekavskim, ali se uz stanovit oprez ipak može zaključiti da su natpisi iz zapadne Hercegovine i doline Neretve ikavsko-štokavski, a oni iz južne Hercegovine ijekavsko-štokavski. Ipak i na području na kojem prevladavaju ijekavski natpisi ima i natpisa u ikavskoj štokavštini. Srednjovjekovne nekropole u Opličićima, Radimlji i Premilovu polju imaju uglavnom ikavsko-štokavske natpise, dok u Boljunima ima i ikavskih i ijekavskih ... (Raukar, 1973., str. 121.)

Bogatu građu za proučavanje te pismenosti i za utvrđivanje osnove na kojoj je ponikao zapadni brzopis XVI-XVIII st. čine bosansko-humske isprave XIV i XV stoljeća. Ista ona suprotnost između morfološke konzervativnosti i usvajanja novih jezičnih oblika, koju smo zapazili u bosanskim rukopisima, vrlo izrazito obilježava i djelatnost

bosanskih i humskih kancelarija, uz razliku što su u kancelarijama takvi suprotni procesi bili mnogo izraženiji i složeniji, već i zbog toga jer su kancelarije općenito bile lakše izložene različitim utjecajima. Pa ipak, usprkos takvim utjecajima koji su često bili i vrlo plodonosni (na primjer, preuzimanje srpske diplomatske minuskule), bosansko-humske isprave XIV i XV st. očituju jednu zajedničku razvojnu crtu: uporno čuvanje onih obilježja koja su zajednička bosansko-humskoj kasnosrednjovjekovnoj ćirilici i istodobno izvorno, samostalno traženje novih oblika.

Morfološka konzervativnost bosansko-humskih kancelarija XIV i XV st. ogleda se u prvom redu u ustrajnoj upotrebi kancelarijskog ustava, u razdobljima kad se u drugim kancelarijama napuštao ustav i razvijala najprije obična, a zatim diplomatska minuskula. I samo uvođenje diplomatske minuskule u bosansku kancelariju u doba Tvrtka I. nije imalo prirodne razvojne uzroke, nego je bilo potaknuto isključivo političkim razlozima, pa je ta činjenica omogućila, u promjenjenim prilikama, povratak ustava u bosansku kancelariju ... (Raukar, 1973., str. 122.)

*Dragocjen uvid u bosansku kancelarijsku praksu prve polovice i sredine XIV st. pruža skupina tzv. körmendskih isprava. Osim dijaka Radina, koji piše nemarnom poluminuskulom, ostali pisari (Priboje, Ivan, Ivanović, Pribislav, Kupusac i Dražeslav), pišu svoje isprave kancelarijskim ustavom, što pokazuje da je u bosanskoj kancelariji sve do uvođenja srpske diplomatske minuskule za Tvrtka I. čvrsto vladao ustav ... Ligaturno slovo **IA** piše u dva maha samo dijak Radin koji piše osobitim tipom poluminuskule, što je razumljiv morfološki i grafički utjecaj srpske ćirilice, jer je Radin, kako s dosta vjerojatnosti pretpostavlja Čremošnik, po svoj prilici 'donio svoje pismo sobom iz Srbije.' Drugi pisari ne pozaju ni **IA** ni **IE**, a redovito upotrebljavaju slovo **Ɑ** ... Ono što osobito iznenađuje su vrlo česti ikavizmi dijaka Kupusca, koje nalazimo u većoj mjeri samo u dijaka Pribislava, dok Priboje i Dražeslav, premda pišu lijepim tipično bosanskim ustavom, i premda se Dražeslavove isprave odlikuju vrlo čistim narodnim govorom, uopće ne poznaju promjenu **Ɑ** u **H**. U cjelini uzevši, körmendske isprave, ako se izuzme isprava dijaka Radina, sasvim su u skladu s morfološkim (uz izuzetak ustava dijaka Kupusca), grafijskim i jezičnim obilježjima bosansko-humske ćirilice XIV i XV stoljeća. (Raukar, 1973., str. 122.-123.)*

... U čitavom svom razvitku srednjovjekovna Bosna je prihvaćala različita kulturna strujanja, ali im je pri tom davala vlastiti pečat. Ni na kojem primjeru to se ne može tako dobro pratiti kao u njezinoj pismenosti, a unutar toga najbolje na razvitku njezine ćirilske kancelarijske minuskule. Srednjovjekovna Bosna preuzima za Tvrtka I., na početku posljednje četvrtine XIV st., srpsku diplomatsku minuskulu, ali je vrlo brzo podređuje morfološkim, grafijskim i jezičnim promjenama, u skladu s vlastitim paleografskim i jezičnim sustavom .. da bi najzad stvorili doista svoju, izvornu minuskulu... (Raukar, 1973., str. 123.)

Prvih osam sačuvanih isprava iz kancelarije bana Tvrtka pisane su ustavom: sedam od njih piše dijak Dražeslav, jednu dijak Brajan, ali sve sadrže izrazita bosanska obilježja, u oblicima i grafiji. Razdoblje kojem one pripadaju zauzima čitav prvi period Tvrtkove vladavine, od oko g. 1353. do početka 1375. Upravo tada nastaje temeljita promjena u bosanskoj kancelarijskoj praksi: ustav odjednom zamjenjuje srpska diplomatska minuskula. Ta promjena nije bila rezultat vlastitog paleografskog razvitka ...

nego odraz Tvrtkovih političkih planova i pretenzija na prijesto Nemanjića; njegovo pismo Dubrovniku iz veljače 1376. piše jedan anonimni pisar, za kojeg Čremošnik drži da ga je Tvrtko 'pozvao iz Srbije', ali ta nova 'srpska kancelarijska vještina' dostiže svoj vrhunski izraz tek u djelatnosti logoteta Vladoja. On je pisao sve preostale ćirilske isprave Tvrtka I i to, osim jedne koja je pisana ustavom, srpskom diplomatskom minuskulom, izvanredno lijepom i gotovo umjetnički oblikovana duktusa. (Raukar, 1973., str. 123.-124.)

... S obzirom na grafiju i pravopis, Vladojeve isprave se temeljito razlikuju od tadašnjih isprava koje piše dijak Dražeslav, nego i od one isprave iz 1376 koju Tvrtkov anonim piše diplomatskom minuskulom. Vladoje u potpunosti upotrebljava grafijski i stilski izraz raške kancelarije: on redovito piše ligaturna slova **Ѡ** i **ѡ**, koje bosanske isprave, uz rijetke izuzetke (dijak Stjepana Kotromanića Radin), nisu uopće poznavale, ligaturu **P + Ѣ**, znak **Ѣ** za znak **Ѣ** (jat), ali ipak kao utjecaj bosnaske prakse, piše i slovo **Ѡ**. Po uzoru na raške povelje, ta Vladojeva isprava prvi put sadrži ligaturni potpis vladara, dotad nepoznat u bosanskim ispravama.

Isprave logoteta Vladoja označavaju, potpuni prijelaz u bosanskoj kancelarijskoj praksi i prenošenje srpske kancelarijske pismenosti u srednjovjekovnu Bosnu. Pa ipak, Vladojeva djelatnost ostala je izuzetna i u stanovitom smislu osamljena. Razlog tome nije samo nemoć njegovih nasljednika u bosanskoj kancelariji da se približe njegovoj izvanredno lijepoj diplomatskoj minuskuli, nego i činjenica da su pisari u svoje isprave sve više unosili ona bosanka grafijsko-jezična obilježja koja su Vladojevim radom bila potisnuta iz državne kancelarije. Ta pojava dolazi do izražaja već u djelatnosti Vladojeva učenika, Tomaša Lušca. On je bio logotet Stjepana Dabiše, pa je ona tim zanimljivija što logotet Tomaš u svemu nastoji slijediti svog učitelja Vladoja. (Raukar, 1973., str. 124.)

Isprava Stjepana Dabiše od 17.VII 1392., koju piše logotet Tomaš, po svemu je imitacija Vladojevih isprava. Lužac piše diplomatskom minuskulom na Vladojev način, ali njegovo pismo ipak nema one skladne otmjenosti u duktusu kao Vladojeva minuskula. Lužac i u grafijskom pogledu slijedi Vladoja: i on piše ligaturna slova **Ѡ** i **ѡ**, i on na početak isprave stavlja rašku arengu, ali u taj raški grafijski i stilski izraz Lužac unosi, nekako i protiv svoje volje, obilježja bosanske grafije i jezika. Lužac je Bosanac i njegova imitacija Vladojeva stila nije potpuna: iako i on piše znak **Ѣ** za znak **Ѣ**, ipak mu se u ispravi potkradaju izraziti ikavizmi, a ponekad čak i glasovnu skupinu 'ja' piše znakom **Ѣ**, što je dakako, tipično bosansko obilježje. Luščev grafijski i jezični izraz zanimljiva je raško-bosanska simbioza, pa se u svim njegovim ispravama raškom stilu suprostavlja izvorna, svježja bosanska grafijska i jezična obilježja. (Raukar, 1973., str. 124.-125.)

Suprostavljanje raških i bosanskih elemenata još je izrazitije u ispravama koje za Dabišine udovice Jelene piše jedan anonimni pisar. Taj anonim radi u Jeleninoj kancelariji zajedno s logotetom Lušcem i piše diplomatskom minuskulom, ali u ispravama mnogo dosljednije obnavlja tradicionalnu bosansku grafiju od logoteta Lušca. Dok je Lužac, po ugledu na Vladoja, gotovo redovito pisao ligature **Ѡ** i **ѡ**, anonim ih više uopće ne upotrebljava, pa glasovnu skupinu 'ja' piše samo znakom **Ѣ**. Vraćanje bosanskoj izvornosti ogleda se i u vrlo čistom narodnom govoru njegovih isprava i vrlo

čestim ikavizmima: anonim zamjenjuje **ѣ** sa **Н**, a jedino skupinu **Р** + **ѣ** piše ligaturom s nadmetnutim gornjim dijelom znaka **ѣ** na slovo **Р**.

U doba kralja Stjepana Ostoje povratak bosanskoj ćirilskoj tradiciji ogleda se i u obnovi ustava u bosanskoj kancelariji i u napuštanju diplomatske minuskule. Ostojini dijaci: Stipan Dobrinović i Hrvatini pišu svoje isprave ustavom koji sadrži neka izrazito bosanska morfološka obilježja (na primjer, četvrtasto **Р**). Stipan Dobrinović piše čistim narodnim jezikom, a njegova je grafija bosanskog tipa: od grafijskih obilježja koja je Vladoje unio u bosansku kancelariju, ostalo je samo pisanje ligature **Р** + **ѣ**. Dijak Stipan Dobrinović, dakako, uopće ne poznaje ligaturna slova **ѣ** i **ѣ**, dok **ѣ** upotrebljava: 1) za označavanje glasa **ѣ** (jat); 2) glasovne skupine 'ja' i 3) umjesto **Н** ... Njegova je osobitost da u isprave manje unosi ikavizme, iako ih ima više nego na primjer logotet Lužac, ali premda glas **ѣ** pretežno piše znakom **ѣ**, ipak mu se ikavizmi potkradaju i ondje gdje ih ne bismo očekivali: u kičenu rašku arengu, u ispravi od 15. I 1399., Stipan Dobrinović unosi ikavizam (naslidovati) i stilska obilježja narodnog govora. Opremom povelja, pak, dijak Stipan Dobrinović i dijak Hrvatini slijede Vladojev uzor, pa obojica na dnu isprave dodaju ligaturni potpis vladara, što postaje tradicijom i u bosanskoj kancelariji.

Pogledamo li u cjelini bosanske isprave iz kraja XIV. i početka XV. st. opažamo da pisari nastoje slijediti rašku strukturu isprava, po uzoru na Vladojeve povelje, pa osim ligaturnog potpisa i ukrasa na ispravama, u svečane dokumente unose i rašku arengu, ili istodobno napuštaju pravu srpsku diplomatsku minuskulu i raški grafijski i jezični sustav. Obilježja bosanske ćirilске pismenosti, izrazita i u rukopisima i u natpisima na stećcima, postaju u ovom razdoblju sve snažnija i u bosanskoj kancelariji. (Raukar, 1973., str. 125.)

I dijak kralja Tvrtka II Novak Gojničić stavlja u svoju ispravu od 24. VI 1405. rašku arengu, ali je ikavizacija u njega već vrlo izrazita, iako nije potpuna, jer **ѣ** ne piše samo za glasovnu skupinu 'ja', nego i za glas **ѣ** (jat). Jezik te isprave jednostavan je i čist, osim u arengi koja svojim crkveno-slavenskim jezikom snažno kontrastira Gojničićevu stilu s osobinama narodnog govora.

Izvornost srednjovjekovne bosansko-humske ćirilске pismenosti ne sastoji se samo u konitinitetu grafijskih i jezičnih obilježja koja su bila svojstvena samo srednjovjekovnoj Bosni i koja su bila potisnuta iz državne kancelarije Tvrtkovom reformom (1376-77), nego i u procesu postepenog stvaranja jedne specifične kancelarijske minuskule, jednostavnijih oblika, što možemo pratiti u bosanskim kancelarijama već potkraj XIV stoljeća. Taj paleografski proces izvanredno je važan i smatram da u literaturi nije u potpunosti objašnjen. Za naše pitanje: razvitak zapadnog brzopisa u kasnijem razdoblju, taj je proces veoma važan, jer je ta obična kancelarijska minuskula, koja se od kraja XIV i početka XV st. razvila samo na bosansko-humskom teritoriju, ona morfološka osnova na kojoj je izgrađen zapadni brzopis XVI—XVIII stoljeća. Ta bosanska minuskula XV st. je morfološka etapa koja izravno povezuje diplomatsku minuskulu XIV st. sa zapadnim brzopisom XVI—XVIII st., dok je njezin jednostavniji duktus, kao i bosansko-humska grafijska i jezična obilježja, izraz one težnje za jednostavnošću oblika i stila koja je karakteristična za čitavu bosansko-humsku ćirilsku pismenost. (Raukar, 1973., str. 126.)

Taj paleografski proces odvija se istodobno s obnovom ustava u bosanskoj kancelariji. Istodobno s pisarima koji u prvoj četvrtini XV st. pišu ustavom (dijak Novak Gojničić, dijak Vladić), u bosanskoj kancelariji se pojavljuju i pisari koji isprave ponovo pišu minuskulom. Prvu sačuvanu ispravu kralja Stjepana Ostoje od 4. XII 1409. piše logotet Tomaš Bućanin. Premda su ostaci raškog utjecaja još jasno vidljivi (logotet Tomaš nastoji imitirati kićeni potpis vladara na dnu isprave kako su to radili Stipan Dobrinović ili dijak Hrvatinić), ipak je ta isprava po svim drugim obilježjima izvorno bosanska. Logotet Tomaš, doduše, nastoji pisati diplomatskom minuskulom, ali je ona nekaligrfska i nepravilna. Ako usporedimo Tomaševu minuskulu s diplomatskom minuskulom jednog logoteta Vladoja, pa čak i logoteta Tomaša Lušca, sasvim sigurno moramo zaključiti da je minuskula Tomaša Bućanina ružna i iskvarena diplomatska minuskula. Ali, kad bi se u toj ispravi iz 1409. radilo samo o dekadenciji pisarske vještine, na nju ne bi uopće trebalo obraćati pažnju. Ipak, ta je isprava značajna zbog pojave kurzivnih elemenata, na što je već upozorio i Čremošnik: uz pojavu kurzivnih, brže pisanih oblika za neka slova (B, D, H), Tomaš Bućanin počinje međusobno spajati pojedina slova. To je bitna novost u razvitku bosansko-humske kancelarijske minuskule koja obilježava XV st.: ona je rezultat težnje za brzim pisanjem koja se ogleda i u kurzivnosti i u stvaranju novih, jednostavnijih oblika za pojedina slova, što čitavu pismu daje nemaran i jednostavniji izgled. Taj morfološki proces izvorno je bosansko-humsko obilježje kancelarijske minuskule XV stoljeća. Značenje te isprave Tomaša Bućanina iz 1409. je i u tome što je u njoj prvi put ikavizacija u potpunosti i dosljedno provedena, dok je **ѣ** ostao samo za označavanje glasovne skupine 'ja'. Dodamo li tome vrlo čist narodni govor, utvrđujemo da je ta Ostojeva isprava u morfološkom, grafijskom i jezičnom pogledu primjer one osnove na kojoj je izgrađen kasniji zapadni brzopis ili bosančica. (Raukar, 1973., str. 126.-127.)

Morfološka obilježja kojima se ističe minuskula Tomaša Bućanina daleko snažnije su izražena u ispravi kralja Tvrtka II od 16. VIII 1420. koju je pisao logotet Dušan. Analizirajući tu ispravu, Čremošnik je ustvrdio da je »među svima poveljama bosanske kancelarije zacijelo ova Dušanova najružnija«. Takav sud samo je donekle opravdan u estetskom smislu, i to samo onda ako za jedini estetski kriterij uzmemo klasičnu diplomatsku minuskulu logoteta Vladoja. Ali, ako paleograf ima zadatak da utvrđuje paleografske kriterije i da istraži paleografske razvojne tendencije, ne promatrajući ni jedan tip pisma izolirano nego u odnosu prema ranijim i kasnijim razvojnim etapama, onda Čremošnikov sud nije potpun. Smatram da je Čremošnik, analizirajući bosansko-humske isprave XV st., zanemario jednostavnu paleografsku zakonitost da u razvitku pojedinih tipova pisma, osobito u kancelarijskom, nema statičnosti - pismo se neprekidno razvija, mijenjajući oblike pojedinih slova i svoj opći izgled. Čremošnik je, dakako, kao vrstan paleograf dobro zapazio govoreći o drugom pisaru Tvrtka II, dijaku Vladiću, da se kod njega »opaža kao i kod većine naših pisara XV-og stoljeća neki unutrašnji nemir, neko vrenje koje dolazi do izraza u neprekidnom traženju novih, a što bržih poteza u pisanju slova«, ali nije zaključio da su te morfološke promjene, odnosno taj »nemir«, u stvari nužna razvojna zakonitost u stvaranju jednostavnije kancelarijske minuskule; ili drugim riječima, Čremošnik nije uočio da razvojne tendencije u XV st. vode od pravilne i skladne diplomatske minuskule prema onom tipu ćirilskog brzopisa koji će se upotrebljavati na zapadnom području gotovo do XIX stoljeća. (Raukar, 1973., str. 127.)

Po svom općem izgledu, minuskula logoteta Dušana, u ispravi Tvrtka II od 16. VIII 1420, sasvim je srodna kasnijoj bosančici XVII ili XVIII stoljeća. Sva najvažnija morfološka obilježja tog kasnog zapadnog brzopisa nalaze se već u toj minuskuli logoteta Dušana. Ona nije ni brižljivo pisana, niti ima kaligrafski izgled, kao ni kasnija bosančica, ali je u njoj već zacrtan budući morfološki razvitak. Teza s diplomskom minuskulom očituje se, kao u dalmatinskoj bosančici XVII ili XVIII st., u produženim stablima slova A, Д, И, X, ali je to ipak drugačiji tip minuskule. Slova su oblikovana čvrstim, ostrim potezima, kao u poljičkoj bosančici XVIII st., a neka od njih imaju pravi kurzivni oblik (na primjer; H s vodoravnom prečnicom). U toj minuskuli već je vrlo izrazito kurzivno spajanje pojedinih skupina slova, na primjer: BO, EBO, BH, ПП TH, TBH, BH, III itd. Najčešće se spajaju one skupine slova u kojima se nalaze slova B, H, O, И, a spajanje se uvijek vrši na visini prve gornje linije, pa je toj namjeri prilagođen i oblik nekih slova: vodoravna prečnica slova И podignuta je na prvu gornju crtu, a na njoj se nalazi i prečnica slova И. Takva kurzivnost, koja postaje uobičajena tek u bosančici XVIII st., prethodi, dakle, mnogo kasnijem razvitku. Minuskula logoteta Dušana približava se kasnijoj bosančici i svojim grafijskim i jezičnim osobitostima. Raška arenga na početku isprave pisana je nešto jednostavnijim jezikom, ali isprava tek od naracije dobiva čisto bosansko obilježje. Njezin jezični izraz je jednostavan, ikavizacija je u potpunosti provedena, pa se znak ѣ javlja u novoj ulozi: označava slovo 'j', što je opet izrazito obilježje dalmatinske bosančice. (Raukar, 1973., str. 127.-128.)

Novi tip kancelarijske minuskule s jednostavnijim duktusom nije bio ograničen samo na bosansku državnu kancelariju - nalazimo ga i u bosanskim vlasteoskim kancelarijama, na primjer u kancelariji Hrvatinića. Prvu sačuvanu ispravu iz te kancelarije, Hrvojev ugovor s Dubrovnikom od 15. I 1404, piše dijak Milivoj. Njegova je minuskula doista nekaligrafska, gotovo ružna, ali se po težnji za jednostavnijim oblicima slova i bržem duktusu uklapa u nove tendencije u bosanskoj kancelarijskoj ćirilici u tom razdoblju. Opći izgled te minuskule ima po svojoj nekaligrafičnosti stanovite sličnosti s minuskulom logoteta Tomaša Bućanina (1409), a zajednički su im i neki oblici slova. Minuskulno slovo B ima kod obojice pisara produžene vodoravne poteze, što naglašava težnju prema bržem pisanju.

Iduća sačuvana isprava iz kancelarije Hrvatinića, povelja Jurja Vojsalića od 12. VIII 1434, označava novu, značajnu fazu u razvitku bosanske kancelarijske minuskule. Minuskulu ovog anonimnog pisara dijeli od minuskule dijaka Milivoja točno 30 godina i u tom periodu ona je dobila vrlo jaka kurzivna obilježja. Čremošnik i tu primjenjuje svoj estetski kriterij i ističe da se pismo te isprave »odlikuje svojom ruznocom«, premda je ono mnogo pravilnije od minuskule dijaka Milivoja. Minuskula ove isprave doista nije skladna, ali se ona u prvom redu odlikuje obiljem novih oblika. Morfološki ta je isprava potpuno podređena zahtjevu za bržim pisanjem, pa se po tome približava pismu logoteta Dušana iz 1420, iako se te dvije minuskule razlikuju općim izgledom. Anonim iz 1434. vezuje čitave grupe slova, pa je upravo zbog toga ta minuskula, kao i ona logoteta Dušana iz 1420, primjer za morfološku srodnost i genetičku vezu između minuskule XV i bosančice XVII-XVIII stoljeća.

Nova morfološka obilježja u humskoj kancelarijskoj minuskuli javljaju se, barem u sačuvanoj izvornoj građi, nešto prije nego u bosanskim kancelarijama, već potkraj XIV stoljeća. Takva obilježja prvi put nalazimo u minuskuli iz kancelarije Pavlovića,

odnosno u ispravi Pavla Radinovića Dubrovniku od 25. III 1397. Minuskula te isprave koju je pisao dijak Radosav Milosalić potpuno se uklapa u nove morfološke procese na bosansko-humskom području na prijelomu XIV i XV. stoljeća. (Raukar, 1973., str. 128.)

*U cjelini uzevši, diolomska minuskula iz kancelarije Pavlovića pokazuje jednaku težnju prema bržem duktusu, kao i minuskula u dubrovačkoj kancelariji (osobito Nikša Zvijezdić), iako u Dubrovniku nijedan pisar ne piše minuskulom koja bi svom općem izgledu bila izrazitije srodna s humskom diplomatskom minuskulom. Dubrovačko-humski jezični odnos jasno se očituje i u grafijskom i jezičnom izrazu humskih isprava. Sasvim suprotno od grafijskih i jezičnih obilježja u bosanskim ispravama, a i u nekim humskim ispravama (na primjer, uspomenutoj ispravi Pavla Radinovića od 25. III 1397.), dijaci u kancelariji Pavlovića upotrebljavaju rašku grafiju: dijak Ivan redovito piše ligaturna slova **И** i **ІѢ**, ali ipak piše slovo; umjesto ikavštine u bosanskim ispravama, dijak Ivan piše ijekavskom štokavštinom. Čini se da u tim obilježjima, uz izuzetak pisanja slova, možemo naslutiti izravni utjecaj dubrovačke kancelarijske prakse koja je upotrebljavala rašku grafiju.*

Isprava Stjepana Tomaša od 3. II 1449., pisana je istim tipom diplomatske minuskule koji se njegovao u kancelariji Pavlovića. Zbog toga bi tu minuskulu trebalo označiti autohtonom humskom diplomatskom minuskulom, jer sačuvani materijal pouzdano dokazuje da je taj tip minuskule došao u bosansku kancelariju s humskog područja, iz kancelarije Pavlovića. Diplomatska minuskula anonimnog pisara Stjepana Tomaša i minuskula dijaka Ivana toliko su međusobno slične da tek pažljivom analizom među njima utvrđujemo i stanovite razlike. (Raukar, 1973., str. 132.)

Humski utjecaj na bosansku kancelariju možemo zapaziti već i prije. U četrdesetim godinama XV st. u bosanskoj kancelarijskoj minuskuli jednostavnijeg tipa postepeno se sve više očituje diplomatska minuskula. Takva je, na primjer, minuskula u ispravi Tvrtka II Dubrovniku od 22. VI 1443. koju je pisao dijak Radivoj Hrastić... Smatram da je Hrastićeva minuskula jednako važna kao i minuskula logoteta Dušana iz 1420. za utvrđivanje specifično bosanske kancelarijske minuskule. Čremošnik je minuskulu Tomaševa anonima iz 1449. smatrao "autohtonom bosanskom minuskulom" (u stvari, to je bila izvorno humska diplomatska minuskula), dok mi se čini da je mnogo ispravnije označiti minuskulu logoteta Dušana iz 1420. i minuskulu dijaka Hrastića iz 1438. i 1443. kao pravi i izvoran izraz bosanske kancelarijske prakse u XV stoljeću. U njihovim tipovima minuskule, kao i u minuskuli Tomaša Bućanina iz 1409. ogleda se autentično bosanska razvojna tendencija. (Raukar, 1973., str. 132.-133.)

Minuskula dijaka Hrastića srodna je minuskuli logoteta Dušana. I Hrastić oblikuje slova čvrstim, zadebljanim potezima, iako je njegov duktus manje oštar nego Dušanov. Za razliku od Dušanove, Hrastićeva minuskula je skladnija i očito pod morfološkim utjecajem suvremene humske diplomatske minuskule, ali ih spaja zajednička težnja za bržim oblikovanjem slova. Kao i logotet Dušan, i Hrastić se ističe težnjom prema kurzivnosti: i on spaja po nekoliko slova, na primjer NA, TEJI, ПО, ТО, TEN itd. Hrastićeva minuskula spaja u sebi tipično bosanska minuskulna obilježja s elementima diplomatske minuskule, ali je po oblicima slova, kurzivnim tendencijama i grafijsko-jezičnom sustavu

(jednostavna grafija, dosljedni ikavizmi, čisti narodni govor), te po općoj grafijskoj jednostanosti važna etapa u razvitku kasnog zapadnog brzopisa.

Dok je Hrastićeva minuskula bila, prema tome, sasvim u skladu s bosanskim obilježjima, pokazujući u svom općem izgledu stanovit utjecaj humske diplomatske minuskule, dotle spomenuta isprava Stjepana Tomaša od 3. II 1449. znači, u morfološkom pogledu, potpuno prihvaćanje humskog tipa diplomatske minuskule. Humski utjecaj ogleda se čak i u grafiji i jeziku ove isprave. Grafija ove Tomaševe isprave donekle se udaljuje od grafijskog sustava koji je u bosanskoj kancelariji bio dograđen već na početku XV stoljeća. Tomašev anonim ponovo nekoliko puta piše ligaturu, odavno izbačenu iz bosanske kancelarijske prakse, a i ikavizmi su u njega vrlo rijetki, pa upotrebljava za glas ě (jat).

Obnovu raške grafije (pisanje) u kancelariji Stjepana Tomaša možda, ipak, ne bi trebalo tumačiti samo humskim utjecajem, nego i težnjom za imitiranjem isprava iz XIV st. (Tvrtka I i Stjepana Dabiše). Tomašev pisar Restoje ponovo u svoje isprave unosi rašku arengu, iako u njezin crkveno-slavenski jezik umeće ikavizme. U skladu s tim, već Restoje obnavlja pisanje ligaturnog i osim na jednom mjestu uopće ne piše; u njegovoj ispravi dominiraju ikavizmi, ali ima i ijekavskih i ekavskih refleksa. (Raukar, 1973., str. 133.)

Isprave posljednjeg bosanskog kralja Stjepana Tomaševića pisao je dijak Branoš. Njegova minuskula morfološki se razlikuje i od minuskule dijaka Hrastića i od minuskule kojom piše anonim Stjepana Tomaša, iako ih međusobno povezuje utjecaj diplomatske minuskule humskog tipa. Anonimni pisar Stjepana Tomaša (isprava iz 1449.) piše tipičnom humskom diplomatskom minuskulom, dok na minuskulu Radivoja Hrastića (isprave iz 1438. i 1443.) ona samo utječe, pa je Hrastićeva minuskula ipak bliža minuskuli logoteta Dušana (1420.) (Raukar, 1973., str. 133.-134.)

Padom Bosne pod tursku vlast (1463.) prekida se i rad bosanske kancelarije, pa s tim i razvitak bosanske kancelarijske minuskule ... Bosanski rukopisi, lapidarni natpisi i diplomatska građa sadrže jednaka grafijska i jezična obilježja koja bismo mogli sažeti u njihovoj težnji za jednostavnošću izraza. Razvirak ćirilskog pisma u bosansko-humskim kancelarijama u XV st. osnovao se na srpskoj diplomatskoj minuskuli XIV st., ali je u morfološkom pogledu očitovao istu težnju prema jednostavnosti i stvaranju bržih oblika slova. (Raukar, 1973., str. 134.)

Bosansko-humski ćirilski spomenici XIV—XV st. i bosančica XVI—XVIII st. pripadaju zajedničkom razvitku zapadnoćirilske pismenosti. Razvitak brzopisa na zapadnom području, od trenutka kad se u dubrovačku i bosansko-humske kancelarije proširila srpska diplomatska minuskula (sredina i druga pol. XIV st.), kontinuirani je proces: bosančica XVI—XVIII st. u izravnoj je genetičkoj vezi s minuskulom XV st. i diplomatskom minuskulom druge polovice XIV stoljeća. (Raukar, 1973., str. 135.)

U XV st. kancelarijska minuskula izrazito bosanskog tipa širi se na područja koja su se nalazila u blizini bosansko-humskog teritorija, odnosno na neke dijelove srednjovjekovne Hrvatske. U srednjoj Dalmaciji (okolica Splita, Poljica) ćirilaska pismenost imala je već dugu tradiciju (Povaljski natpis, Povaljska isprava), pa je bosančica upravo tu dobila svoj najtipičniji izraz. U sredini XV st. ćirilskom minuskulom pisane su u Klisu i Sinju isprave nekih hrvatskih feudalaca (cetinski knez Ivaniš, Talovci). Primjer

ćirilske minuskule iz sredine XV st. na području srednjovjekovne Hrvatske je oporuka Radoslava Vladišića iz g. 1436, odnosno njezin prijepis iz 1448. Minuskula te hrvatske isprave morfološki odgovara bosanskoj kancelarijskoj minuskuli iz početka XV st.: ona je srodna minuskuli dijaka Tomaša Bućanina (1409.) i oblicima slova (gotovo jednako slovo *Д*) i nemarnim, brzim duktusom, ali je ipak pravilnija od Tomaševe minuskule. Njezin grafijski i jezični sustav odlikuje se jednostavnošću, čistim narodnim jezikom i ikavizmima, pa u cjelini sadrži sva obilježja bosančice XVI—XVIII stoljeća.

Od početka XVI st. ćirilski brzopis se širi dalje na hrvatski teritorij, u Liku, Pounje i Pokuplje, dopirući i do granica Istre. Primjer ćirilskom brzopisa XVI st. s hrvatskog teritorija je pismo Biščana Nikoli Jurišiću iz 1520. Isprava je pisana običnom minuskulom. Iako se podrijetlo iz diplomatske minuskule očituje u produženim stablima slova *A*, *Д*, *И* i *З*, ipak u izgledu te minuskule ne dominiraju produžena stabla kao u diplomatskoj minuskuli, jer se promijenio odnos između njih i temeljnih dijelova slova koji se sve više povećavaju. Takva tendencija očita je u bosanskoj kancelariji već na početku XV st., u minuskuli logoteta Dušana (1420).

Te hrvatske ćirilske isprave XV i XVI st. odlikuju se potpunom jednostavnošću izraza, u morfološkom, grafijskom i jezičnom pogledu. Sve tendencije u oblikovanju jednostavnije kancelarijske minuskule koje smo pratili u prvoj polovici XV st. u potpunosti dolaze do izražaja u tim ispravama, osobito iz XVI stoljeća. Već i opći izgled, grafijska slika, tih isprava vrlo je jednostavan: ta minuskula ne sadrži nikakve nadredne znakove, ni tittle; sve su riječi u potpunosti ispisane, jasno razmaknute jedna od druge. Grafija je jednostavna: nema ni ni, dok se upotrebljava za glas 'j'. Zbog tih obilježja minuskulu hrvatskih isprava XVI st. već s pravom možemo nazvati bosančicom, iako ona svoj tipični morfološki izraz dostiže tek u XVII i XVIII stoljeću. (Raukar, 1973., str. 136.)

Bosančica je, dakle, kasna varijanta brzopisa na zapadnom području ćirilice koja u sebi ujedinjuje grafijsko-jezična obilježja zapadne ćirilice, a morfološki je izraz razvojnih tendencija koje su se u prvoj pol. XV st. očitovale u bosansko-humskim kancelarijama. Bosančica je samo paleografska oznaka za konačnu razvojnu fazu zapadnoćirilskog brzopisa. Ona izravno proizlazi iz bosansko-humske kancelarijske minuskule XIV—XV st., pa je, dakako, nemoguće postaviti točnu kronološku granicu među njima, što, uostalom, i nije potrebno." (Raukar, 1973., str. 137.)

DODATAK II. PREGLED PROMJENA U ETNIČKOM I VJERSKOM SASTAVU BIH NAKON TURSKOG OSVAJANJA 1463. (nastavak podrubne bilješke 235.). Dominik Mandić u knjizi *Etnička povijest BiH*, 1967., navodi da su se najvažnije promjene u etničkom i vjerskom sastavu Bosne i Hercegovine, nakon turskog osvajanja 1463., događale ovako:

- "U izvorno sačuvanom popisu *Bosanskoga sandžakata iz god. 1485.* (srednjovjekovnu bosansku državu Turci su razdijelili na Bosanski, Zvornički i Hercegovački sandžakat), zapisano je da Vlasi u Maglaju dolaze izvana i tu se nastanjuju. Tada ih je tamo naseljeno 90 obitelji." (Mandić, 1967., 505.)

- "Sultan Bajazid II. u svom fermanu od 20. listopada 1488., kojim uzimlje u zaštitu katolike Zvorničkog sandžakata, tvrdi za njih, da su starosjedioci, a službenici pravoslavne crkve, koji su dopratili Vlahe u taj kraj, da su novi naseljenici." (Mandić, 1967., 504.) "Kako ćemo kasnije vidjeti, pravoslavni, osim pojedinačnih slučajeva, nijesu prelazili na islam." (Mandić, 1967., 155.)

- *“Prema Defteru (tur. popis) iz 1489., u Bosanskom sandžakatu bilo je muslimana (vjerojatno pripadnika Crkve bosanske koji su od 1463.-1489. prešli na islam, op. aut.), 38.248, a kršćana 205.902, svega 244.150.”* (Mandić, 1967. 154. i 149.) Prema popisu popisane su kuće: 4.485 muslimanskih, 25.068 kršćanskih, te udovica 1.332 i neoženjenih 2.348. Mandić je množeći broj kuća, tj. obitelji, sa 8, dobio navedeno brojno stanje pučanstva. Dakle, do tada u Bosni još nije bilo većeg prelaska na islam.

- Progon katolika naređen je kanun-namom Bosanskoga sandžakata god. 1516., pod optužbom da su katolici špijuni kršćanskih zemalja i da rade protiv turske vlasti u Bosni, te je trajao do 1526. U tom su razdoblju razoreni svi katolički samostani u Bosni, porušene sve crkve i poubijani fratri, nakon čega je velik dio katolika prešao na islam. (Mandić, 1967., 157.-162.)

- *“Prema turskim službenim popisima iz god. 1528./30., u današnjoj BiH (odnosno u sva tri ondašnja sandžakata), bilo je Hrvata muslimana oko 220.000 ili oko 34%, Hrvata katolika oko 360.000 ili oko 57%, a pravoslavni, većinom neslavenskih Vlaha, oko 55.000 ili oko 9%.”* (Mandić, 1967., 154.-155. i 521.; Popis koji navodi broj kuća, objavio je L. Barkan u Les déportations comme méthode de peuplement te de colonisation dans l'Empire Ottoman, Revue de la Faculté des sciences écon. de l'Université d'Istanbul, XI. 1949./50. 67.-131., Mandić je prema navedenom načinu pomnožio broj kuća/obitelji sa 8, i tako dobio brojno stanje pučanstva.)

- *“Slovenac Benedikt Kuripečić god. 1530. proputovao je, kao tajnik Bečkoga poslanstva, na svom putu za Carigrad, tadašnju tursku Bosnu od Kamen-grad na Sani do Višegrada na Drini ... On piše, da su starosjedioci Hrvati ‘stari Bošnjaci rimske kršćanske vjere.’ O Vlasima pak piše: ‘Drugi su Surrfen (Srbi), koje zovu Vlasima, a mi ih zovemo Čičima i Martolozima. Ovi su došli od Smedereva i grčkoga Beograda, a vjera im je sv. Pavla.’”* (Mandić, 1967., 504.)

- *“Međutim, kada su nastali progoni katolika u Hercegovini i nestalo katoličkih župa, Vlasi katolici u Travunji djelomično su prešli na islam, a većim dijelom na pravoslavlje. Slično se zbilo u većem dijelu istočnoga Zahumlja. U srednjem pak i zapadnom Zahumlju Vlasi su većim dijelom ostali vjerni katoličkoj crkvi.”* (Mandić, 1967., 504.)

- *“U suvremenim turskim izvorima zapisano je, da je god. 1540. u Bosanskom sandžakatu bilo 9.879 vlaških kuća, a to znači oko 70.000 duša ... Njih pak tri petine, ili oko 40.000 duša bili su novodoseljeni Vlasi neslavenskoga porijekla, romanskog govora i pravoslavne vjere.”* (Historija naroda Jugoslavije, II. Zagreb, 1959., 141.; Mandić, 1967., 505.)

- *“God. 1551. javio je general Ivan Lenković kralju Ferdinandu I., da su Turci doveli iz unutrašnjosti Turske više tisuća Morlaka ili Vlaha i naselili ih oko gornjega Unca i na Kosovu polju kod Knina.”* (E. Laszowski, Habsbuški spomenici, III, Zagreb, 1917, 414; Mandić, 1967, 505). ... *“Mletački geograf Dominik Negri god. 1557. izričito spominje, da Vlasi, koje su Turci doveli iz nutrine Balkana u Dalmaciju, govore romanskim jezikom. Da su i Vlasi, koji su iz današnje Srbije dolazili u Bosnu, sve do 18. stoljeća govorili romanski, govori činjenica, što nigdje nijesu prenijeli sa sobom srpsku ekavicu u Bosnu.”* (Nigre Venetus, Geographie commentarium libri XI, Basileae, 1557., 103.; Mandić, 1967., 516.)

- "Kako se vidi iz vakufname Turali-bega iz god. 1562., pravoslavne Vlahe iz Smederevskoga sandžakata dovodili su u Bosnu i pojedine spahije i timarioti, da im Vlasi obrađuju zemlju." (H. Kreševljanović, *Odakle su i šta su b.h. muslimani?*, Hrvatska Svijest, IV. (1914.), 10.; K. Draganović, *Hrvati i Herceg-Bosna*, Sarajevo, 1940., 20.; Mandić, 1967., 505.)

- "Nakon pada Bihaća, bosanski beglerbeg Hasan-paša Predojević naselio je god. 1593. Vlahe iz istočne Hercegovine, napose one svoga plemena Predojevića, u srednjem Pounju, oko Brekovice, Ključa, Ostrovice i Vrle Drage do Sokolovca. S tim naseljnjem dolazi u Tursku Hrvatsku hercegovačko-dukljanski ijekavski govor hrvatskog jezika, koji će s vremenom, poprimiti i Vlasi romanskog govora, koji su u ove krajeve došli iz Smederevskoga sandžakata." (R. Lopašić, *Bihać i Bihačka krajina*, Zagreb, 1890., 11., bilj. 1.; Mandić, 1967., 505.)

- "Prema navodima apostolskog pohoditelja Petra Masarecchija. god. 1624., u Bosanskom pašaluku bilo je 900.000 muslimana, 300.000 katolika i 150.000 pravoslavni." (Mandić, 1967., 506.)

- "Za vrijeme Bečkih ratova (1683.-1699.), ... u kršćanske se zemlje iselilo iz BiH oko četiri petine svih katolika ... Na ispražnjena zemljišta bili su naseljeni Hrvati muslimani iz oslobođenih hrvatskih zemalja (Slavonije, Like, Dalmatinske Zagore i dr.). Za obradu zemlje i obranu novih granica ovaj put ponovno Turci dovode stalni broj Vlaha iz nutrine Balkana, a napose iz istočne Hercegovine i današnje sjeverozapadne Crne Gore, iz krajeva, dakle, koji su za Bečkih ratova najmanje stradali." (Mandić, 1967., 506.)

- "Uporno nastojanje pečkih i carigradskih patrijarha i njihova podložnog višeg i nižeg klera, u razdoblju od 300 godina, uspjelo je prevesti na pravoslavlje ne mali broj katolika, osobito u onim krajevima, koji su bili podalje od preostalih franjevačkih samostana, a bliže pravoslavnim manastirima. Prelaza na pravoslavlje moralo je biti po svoj BiH, ali najviše u istočnoj Hercegovini, istočnoj Bosni i Pounju. U ovim krajevima Hrvata katolika više je prešlo na pravoslavlje nego na islam ... Još prije 1612. osnovan je manastir Hrmanj, na desnoj strani Unca, nedaleko njegova utoka u Unu ... Zato ne treba čuditi, da je znatan dio Hrvata u ovim krajevima prešao na pravoslavlje. Postoji i predaja kod bosanskih franjevaca, da je u sjeverozapadnoj Bosni znatan dio Hrvata katolika prešao na pravoslavlje." (Mandić, 1967., 492.-494.)

- "Osobito se mnogo Hercegovaca doselilo u Bosnu god. 1817.-1820., nakon velike kuge 1813.-1817., koja je pomorila veliki broj pučanstva po Bosni. Fra Franjo I. Jukić, u svom 'Zemljopisu Bosne' god. 1850. navodi, da se za Ali-paše Stočevića (1832.-1850.) iselilo 'iz Hercegovine u donju Bosnu preko 10.000 duša.'" (Ivan Franjo Jukić, *Putopisi i istorijsko-etnografski radovi*, izd. I. Kecmanović, Sarajevo, 1953., 399.; Mandić, 1967., 507.)

- "U Bosansku Krajinu posebno je bio velik priliv pravoslavni iz Hercegovine nakon sloma bosanskih begova za Omar paše Latasa (1850.-1853.), a zatim prvih godina iza austrijskoga zaposjednuća Bosne i Hercegovine (1878.), kada su krajiški muslimani, bojeći se za svoju vjeru, u velikom broju ostavljali rodnu grudu i budzašto prodavali svoju staru baštinu." (Mandić, 1967., 507.)

- "Milan Karanović tvrdio je 1925., da se zadnjih 80 do 100 godina doselilo u Bosansku Krajinu preko 60% od svih tadašnjih pravoslavnih Srba u Pounju." (M. Karanović, Pounje u Bosanskoj Krajini, Srpski etnografski zbornik, knj. 35., Beograd, 1925., 365., sl. 368., 372.-376.; Mandić, 1967., 507.)

- Ovome treba dodati iseljavanje Hrvata iz BiH u dva velika vala u XX. stoljeću: 1945., te nakon 1991. Prema popisu iz 1991., u BiH je bilo ukupno 4.377.033 stanovnika; od toga Muslimana 43,47 %, Srba 31,21% te Hrvata 17,38 %. - Prema procjeni knjige *CIA Fact Book* iz 2000., u BiH je 2000. godine bilo ukupno 4.025.000 stanovnika; od toga Muslimana 48 %, Srba 37,1 % i Hrvata 14,3 %.

DODATAK III. – PREDMIGRACIJSKI HRVATSKOSRPSKI DIJALEKTI NA PODRUČJU BOSNE I HERCEGOVINE. - Dalje ćemo Mandićevo razmatranje o iseljavanju iz BiH dopuniti tekstom *Dalibora Brozovića* "O predmigracionom mozaiku hrvatskosrpskih dijalekata na području SR Bosne i Hercegovine", Zenica 1973., u kojem on analizira stanje dijalekata u BiH prije pada Bosne i Huma pod tursku vlast i promjene koje su nastupile nakon iseljavanja iz uglavnom zapadnoga dijela BiH i preseljavanja stanovništva uglavnom iz istočne Hercegovine u sjeverozapadnu Bosnu. Zatim ćemo rezultate Brozovićeve istraživanja usporediti s Mandićevim navodima:

*"Današnja dijalekatska slika na području Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine plod je i dugoga organskoga dijalekatskog razvitka i velikih pokreta raznorodnoga pučanstva, osobito u doba turskih ratova od petnaestoga do konca sedamnaestoga stoljeća. To znači da su na bosansko-hercegovačkom terenu danas zastupani i starinački i migracioni govori, a zbog središnjeg položaja BiH na području hrvatskosrpskog dijalekatskog kontinuuma, oboji su bitno važni za opću predodžbu o tome kontinuumu: starinački zato što su neophodni za rekonstrukciju prvobitnih odnosa štokavskoga istoka i zapada, koji su odnosi poslije bili duboko poremećeni seobama, a migracioni pak govori zato što je dio današnjega teritorija BiH bio važnim izvorištem migracionih struja (prvenstveno sadanja istočna i zapadna Hercegovina, otkuda su kretale znatne ijekavske i ikavske novoštokavske mase) i zato što su drugi dijelovi BiH (prije svega zapadna Bosna) služili kao etapno stanište nekim strujama, tako da npr. stanoviti doseljenički ijekavski govori u raznim krajevima Hrvatske, inače istočnohercegovačkoga podrijetla u najširem smislu, pokazuju, uz ponesene i stečene osobine, također i tragove te svoje zapadnobosanske međufaze. Prema tomu, proučavanje predmigracionoga mozaika hrvatskosrpskih dijalekata na današnjem bosanskohercegovačkom području ima bez sumnje općehrvatskosrpsko značenje, a ukoliko se radi o ustanovljavanju prvobitnih pravaca nekih najstarijih izoglosa na tome terenu, možemo slobodno govoriti i o općejužnoslavenskom značenju (npr. izoglose *ś ~ j ~ đ, -ero ~ -oro* i sl.). No prije nego što počnemo risati sliku spomenutoga mozaika, bit će potrebne još neke općenitije napomene.*

U povijesti hrvatskosrpskoga dijalekatskog kontinuuma možemo razlikovati tri razvojna razdoblja: prvo (starohrvatskosrpsko) od izdvajanja hrvatskosrpskoga dijasistema iz južnoslavenske (upravo: zapadne južnoslavenske) zajednice do ± 12. stoljeća, drugo (srednjohrvatskosrpsko) od 12. stoljeća do polovice 15. stoljeća, treće (novohrvatskosrpsko) od sredine 15. stoljeća do danas. Kako su najveće i najvažnije seobe u historiji toga jezičnog područja izvršene tek u prvim fazama trećega razdoblja, predmigraciono

doba obuhvaća dakle samo dva prva razdoblja, koja se ujedno historijski poklapaju sa Srednjim vijekom. Međusobno se ta dva starija razdoblja razlikuju fizionomijom pet osnovnih starohrvatskosrpskih i srednjohrvatskosrpskih terenskih jedinica (kajkavska, čakavska, zapadno-štokavska, istočnoštokavska i predtorlačka). U prvom periodu, relativno stabilnome, te osnovne jedinice, inače po svojem postanju prethrvatskosrpskoga podrijetla, još su neizdiferencirane na dijalekte u današnjem smislu, a u drugome, burnom periodu razvoja i diferencijacije, formirali su se u okviru starih jedinica dijalekti, od kojih mnogi opstoje i danas, iako najčešće ne samo na svojim prvotnim terenima (a nekih uopće više i nema na tlu na kojem su nastali).

Kako su se srednjovjekovne političke granice često mijenjale, dobile bi se nesumjerljive veličine kad bismo jezičnu povijest izravno prilagođavali tim promjenama. Zato je metodološki najkorektnije uzeti mehanički granice SR BiH; tako osiguravamo da sve relevantno bude zastupano, a podatci iz krajeva što se u Srednjem vijeku nisu nalazili u okviru bosanskih ili hercegovačkih (humskih) formacija, dat će nam dobrodošao okvir za izoglosna povezivanja s ostalim područjima hrvatskosrpskoga dijalekatskog kontinuuma, u svim smjerovima.

Na terenu SR BiH bili su u Srednjem vijeku predstavljeni prvenstveno zapadnoštokavski govori (koje moramo shvaćati šire nego Aleksandar Belić, čija je, uostalom, trajna zasluga što je prvi uočio zapadnoštokavsku dijalektsku individualnost), ali dolina Drine i teren istočno od doline Neretve (južno od jablaničkog luka) pripadali su istočnoj štokavštini, a tereni u kotlini Une i zapadno od nje pripadali su čakavštini. To znači da su na području SR BiH bile zastupane tri od pet starohrvatskosrpskih osnovnih jedinica, odnosno tri od pet srednjohrvatskosrpskih dijalekatskih skupina (ili narječja, kako možemo iz praktičnih razloga nazivati dijalekatske skupine, u skladu sa slavističkim tradicijama).

Od srednjohrvatskosrpskih dijalekata (koji su, kako je već spomenuto, samo djelomično uspjeli preživjeti velike migracije) na području SR BiH našla su se — ako izuzmemo čakavce na sjeverozapadnoj i možda istočne štokavce na sjeveroistočnoj periferiji — četiri velika dijalekatska tipa, sva četiri zahvaćena zapadnoštokavskom diftongizacijom starohrvatskosrpskoga zatvorenog e (tj. praslavenskog jata). Ta je pojava naime obuhvaćala i jugozapad istočne štokavštine (dakle i istočnoštokavske govore na terenu SR BiH, izuzev, najvjerojatnije, dolinu srednjega i donjeg tijeka Drine), a također i krajnji jugoistok čakavštine (Lastovo i čakavski dio Pelješca). Spomenuta četiri dijalekta možemo nazvati zapadnobosanskim, istočnobosanskim, zapadnohumskim i istočno-humskim. Dva južna dijalekta, humska, bila su štakavska, a dva sjeverna, bosanska, bila su šćakavska. U dvama zapadnim tipovima (grosso modo, zapadno od Bosne i Neretve) u diftongu je (slično kao u ukrajinskim govorima i, pod određenim uvjetima, u češkima) prevladao prvi dio i dobiven je tzv. ikavski refleks, a u istočnima se diftong dalje razvijao dajući razne oblike tzv. ijekavskoga refleksa. Shematski se to, konkretizirajući skicu u njemačkom izdanju Ivićeve Dijelektologije, može ovako prikazati:

klišća	kliješća
klišta	kliješta

Na granici istočnih i zapadnih tipova nastajali su tzv. miješani refleksi uglavnom po modelu dijete — diteta, kako se i do danas očuvalo oko Jablanice i na dvjema točkama u dolini Bosne, a takav je izgovor bio nekada najvjerojatnije i u cijeloj dolini Neretve južno od luka. Na današnjem tešanjско-maglajskom području očuvao se u starosjedilačkom govoru miješani refleks jata po modelu dete — djeteta, tj. s prevladavanjem drugoga dijela dvoglasnika u dugim slogovima, a tragovi takva refleksa ustanovljeni su na još dvjema točkama u blizini stare ikavsko-ijekavske granice.

Sva su nam četiri predmigraciona dijalekta s današnjega područja SR BiH prilično slabo poznata, iako o mnogim problemima imamo dovoljno jasne predodžbe. Problematika je u svakom od ta četiri slučaja drugačija, a najmanje se može reći o zapadnobosanskom dijalektu — za nj niti imamo starih podataka niti nam mnogo kažu suvremeni govori što su u većoj ili manjoj mjeri njegovi potomci. Radi se o tom da za područje između Une i Bosne nemamo iz Srednjega vijeka ni onoliko jezične građe koliko nam stoji na raspolaganju s mnogih drugih terena, a današnji su ikavskošćakavski govori u tom međurječju u visokom stupnju novoštokavizirani — zapravo, uz iznimku govora u Rami i na gornjem toku Vrbasa, možemo reći da su novoštokavski po svojoj fizionomiji (naglasak, deklinacija i sl.). Iako ti današnji ikavskošćakavski govori između Une i Bosne u svojoj glavnini nesumnjivo nastavljaju srednjovjekovni zapadnobosanski dijalekt, oni su danas uklopljeni u jedan dijalekatski pejzaž u kojem se smjenjuju ikavskošćakavske plohe i pojasi s plohama i pojasi i ijekavskošćakavskih migracionih govora, pri čemu su oba ta tipa u naše doba prilično slična, približena i prilagođena jedan drugomu, danas oba novoštokavska, a ikavskošćakavski tereni često nisu ni teritorijalno međusobno povezani. Iz te je slike jasno vidljivo zašto suvremeni potomci zapadnobosanskoga dijalekta daju malo podataka o njegovu liku i značajkama — njihovo se podrijetlo danas ogleda u izoliranim arhaizmima ugrađenima u jedan drugačiji, sekundaran sustav. Čak ni na neka ključna pitanja nije moguće odgovoriti, napr. da li je cio prostor između Une i Bosne zauzimao samo jedan predmigracioni dijalekt, kako to iz praktičnih operativnih razloga uvjetno prihvaćamo i zovemo taj pretpostavljeni dijalekt zapadnobosanskim, ili je taj prostor sjekla dolina Vrbasa. U svakom slučaju, ako suvremene bosanske šćakavske govore usporedimo međusobno, izlazi da u ijekavaca između Bosne i Drine ima raznih osobina zapadnoštokavske boje znatno više nego u ikavaca između Une i Bosne, i uspoređujući same ikavce, ustanovljavamo da specifičnih zapadnoštokavskih svojstava ima osjetno više između Vrbasa i Bosne nego između Une i Vrbasa. Zaključak koji se nameće zaista je paradoksalan: udio zapadnih elemenata raste sve više što se ide od zapada prema istoku! Razumije se u tom paradoksu nije ništa zagonetno — istočnu je Bosnu turska fronta gotovo preskočila, a zapadnu je temeljito prerovala.

O istočnobosanskom dijalektu, koji je do našega doba zadržao status samostalnoga štokavskog dijalekta i koji se nije bitno novoštokavizirao, znamo već mnogo više nego o starim zapadnobosanskim govorima. Izravnih srednjovjekovnih svjedočanstava o njegovu predmigracionom stanju nemamo baš mnogo, no Divković nam već daje prilično jasnu i potpunu sliku istočnobosanskoga (ijekavskošćakavskog) dijalekta na prijelazu iz šesnaestoga u sedamnaesto stoljeće. To je, naravno, već relativno kasno, ali još uvijek nije velika vremenska udaljenost od predmigracionog razdoblja, a osim toga znamo da istočnu Bosnu migracije i nisu tako pogodile kao većinu drugih krajeva. U svakom slučaju, individualnost istočnobosanskoga dijalekta posve je očita, a također i njegova

starina. Veoma stara mora biti npr. jedna od najbitnijih osobina istočnobosanskoga dijalekta, tj. neduženje sloga ispred konsonantske skupine u kojoj je prvi suglasnik sonant (primjer: stārac, stārca). U svim suvremenim štokavskim i čakavskim govorima dolazi u takvu slučaju do tzv. pozicionog duženja, i to s ulaznom intonacijom u zapadnim i srednjim čakavskim govorima i u dijelu slavonskoga dijalekta (Podravina i jedna oaza u zap. Posavini), a sa silaznom intonacijom u istočnim čakavskim govorima i u svojoj preostaloj štokavštini (pri čem nema razloga pretpostavljati da je ta silazna intonacija u nekima od živih štokavskih govora sekundarna, izuzev, vrlo uvjetno, ikavce između Une i Vrbasa). Istočnobosansko nesudjelovanje u toj inovaciji (tj. neduženje) mora biti veoma staro, radi se ipak o pojavi koja je vezana uz gubitak zapadnojužnoslavenskoga (tj. hrvatskosrpsko-slovenskoga) glasa 'šva' u slabu položaju, dakle o pojavi iz doba kada još nije bilo današnjih dijalekata. No od te velike starine njegova zametka još je zanimljivija postojanost istočnobosanskoga dijalekta — on naime rađa vlastite inovacije i nakon svoga formiranja, što inače nije tipično za hrvatskosrpske dijalekte, jer u njima kasnije inovacije obično ili ne obuhvaćaju svega njihova teritorija, nego samo pojedine govore i skupine govora, ili pak prelaze njegove granice. U istočnobosanskom dijalektu možemo ipak navesti bar dvije novije diskriminante (tj. osobine poznate u cijelom dijalektu i uglavnom ne izvan njega), svakako mlade od srednjohrvatskosrpskoga razdoblja: specifičan habitual (mi bi svaku večer doji pod pendžere) i instrumental na -im u i-deklinaciji (krvim, solim). Postojanost istočnobosanskoga dijalekta pokazuje i činjenica da on u novohrvatskosrpskom razdoblju nije mnogo mijenjao svoga opsega: izgubio je dio terena na jugoistoku, na istoku mu se granica neznatno mijenjala što na korist što na štetu, no zato ima danas svoje iseljeničke govore u mađarskom dijelu Baranje (za koje je prijevremena potreba da se što prije temeljito istraže!), a na ostalim granicama, čini se, i nije bilo osjetnijih promjena.

Za zapadnohumski dijalekt nemamo starijih podataka, ali današnji zapadnohercegovački govori daju za nj prilično jasnu sliku. To je bio dijalekt koji se formirao kao ikavskoštakavski i novoštokavski, ali u genezi njegova baš takova oblikovanja ima više nejasnoća nego što je to normalno u našim dijalektima (u što ovdje nećemo ulaziti). U svakom slučaju, budući da su današnji šćakavski ikavski govori novoštokavizirani (ikavski govori zapadno od Bosne i govori između Cetine i Neretve), u sinkronijskoj perspektivi možemo sve štokavske ikavske govore svrstati u jedan dijalekt, bez obzira na njihovo različito podrijetlo.

Od četiri srednjohrvatskosrpska dijalekta što su se u cjelini prostirala na današnjem terenu BiH, istočnohumski je jedini pripadao staromu istočnoštokavskom narječju. Formirao se kao ijekavskoštakavski i novoštokavski, a poslije je migracijama i asimiliranjem s pomoću novoštokavizacije postao najrašireniji i po mnogočemu najreprezentativniji hrvatskosrpski dijalekt, pa čak i osnovni obrazac jezičnoga standarda. Iako nesumnjivo istočnoštokavski, što je osobito vidljivo po tzv. akcenatskom sustavu (tj. leksičkoj i morfološkoj distribuciji prozodijskih elemenata), ipak je bio prilično blizak srednjohrvatskosrpskim zapadnoštokavskim dijalektima u svojem susjedstvu, tj. zapadnohumskom i dubrovačkomu, a na manje specifičan način i istočnobosanskomu. Slično kao što je zapadnohumski dijalekt dao osnovnu masu za današnji ikavskonovoštokavski dijalekt, istočnohumski je u osnovi današnjega ijekavskonovoštokavskoga dijalekta (zovemo ga obično istočnohercegovačkim).

O podtipovima u okviru tih četiriju glavnih tipova danas malo znamo, osobito malo o govorima između Vrbasa i Une, koji su ipak morali biti zapadnoštokavski, a ne čakavski, kako se često mislilo. Njihova je originalna crta morala biti poziciono duženje s uzlaznom intonacijom, čime su onda povezivali podravske i zapadnopošavske zapadnoštokavske govore sa zapadnim i srednjim čakavskim govorima. Originalni su morali biti i govori u dolini Neretve, zapadnoštokavske fizionomije, vjerojatno ijekavsko-ikavski (kako je već spomenuto), štakavski, a možda i jače povezani s istočnobosanskim dijalektom na sjeveru i dubrovačkim na jugu nego sa zapadnohumskim i istočnohumskim dijalektom na svojim krilima. U podrobnostima ima uopće mnogo nejasnih pitanja o međusobnim odnosima spomenutih četiriju dijalekata i njihovih pojedinačnih skupina govora kao i o izoglosama što su ih povezivale s okolnim dijalektima. Teško je npr. pitanje o prelasku zapadnoštokavskoga zatvorenog 'o' (od praslavenskog stražnjega nazala) u 'u', koji je proces napredovao od jugoistoka prema sjeverozapadu i vršio se možda već i u prvim fazama starohrvatskosrpskog razdoblja. Nadalje je zanimljivo pitanje paralelizma u diftongizaciji zatvorenoga 'e' i slogotvornoga 'i' (viek, vuok), strukturnih preduvjeta za tzv. novoštokavske inovacije (konac drugoga i početak trećeg razdoblja), kronologije i geneze zapadno-humskoga štakavizma (tj. pitanje da li je svaki refleks 'št', 'žd' iz istoga doba i istoga podrijetla), istočnoštokavsko-zapadnoštokavske konvergencije na Neretvi (u kojoj sudjeluju i zapadnoštokavski govori Makarskoga i Dubrovačkog primorja) itd.

Iznesena slika pokazuje osnovne crte predmigracionoga dijalekatskog mozaika na današnjem području BiH. Glavnina toga terena pripada dijalektima zapadnoštokavskoga narječja, tom narječju pripadaju ujedno i svi dijalekti što se u cjelini prostiru u BiH, izuzev samo istočnohumski, koji je istočnoštokavski. Nasuprot tomu, dijalekti kojima se samo dio nalazio na terenu BiH, nisu bili zapadnoštokavski: u dolini Une i zapadno od nje dio jednoga čakavskog dijalekta, u dolini Drine dio jednoga istočnoštokavskog dijalekta (onoga što se govorio u Mačvi, Pocerini, u sljevu Kolubare). Izvesti iz toga zaključak da su za predmigracionu sliku današnjeg područja BiH tipični zapadnoštokavski dijalekti - nije teško, a mislim da to nitko i ne spori. No zanimljivo je da se ta tvrdnja može s jednakim opravdanjem formulirati i uz obratan poredak: za staro zapadnoštokavsko narječje bili su tipični tereni današnje Bosne i Hercegovine! To jest, izvan granica BiH nalazila su se samo dva zapadnoštokavska područja, međusobno povezana jedino preko cijeloga teritorija BiH: Slavonija između stare kajkavske i istočnoštokavske granice i područje Makarskoga i Dubrovačkoga primorja. Očito je da su stari markarski i dubrovački dijalekt i predak današnjega slavonskog dijalekta bili jače povezani sa srodnim zapadnoštokavskim dijalektima u BiH nego s istočnoštokavskim i čakavskim odnosno kajkavskim dijalektima u svojem susjedstvu, ali očito je također i da su stari zapadnoštokavski dijalekti izvan današnjega područja BiH ipak imali više nezapadnoštokavskih veza nego zapadnoštokavski dijalekti u BiH, a to onda znači da su dijalekti u BiH bili tipičniji za samu staru zapadnu štokavstinu.

Još nekoliko riječi o već spomenutim govorima dijalekata kojima se glavnina nalazila izvan današnjega područja BiH. Mali čakavski pojas na zapadu pripadao je istomu dijalektu kojemu su pripadali i govori na području južnih pritoka Kupe (ikavsko-ekavski refleks jata, osjetne veze s kajkavskim narječjem, osobito s južnim govorima). U dolini donjega i srednjega tijeka Drine govor je pripadao, najvjerojatnije, tipovima zastupljeni-

ma u Mačvi i Pocerini (štakavizam, novoštokavski pravac razvitka, starohrvatskosrpsko zatvoreno 'e' poznaje prije svoje defonologizacije pojedine sustavne ikavizme, ali se ne diftongizira i izjednačuje se s 'e').” (Brozović, 1973., str. 81.-86.)

Iz Brozovićeva istraživanja proizlazi sljedeće:

1. Migracije su išle iz istočne Hercegovine u zapadnu Bosnu, a zatim dalje u Hrvatsku. Preseljivanjima iz istočne Hercegovine u zapadnu Bosnu, te mnogo manje u istočnu Bosnu, postala je ijekavska štokavština najrašireniji dijalekt.

Prema Mandiću “*nakon pada Bihaća, bosanski beglerbeg Hasan-paša Predojević naselio je god. 1593. Vlahe iz istočne Hercegovine, napose one svoga plemena Predojevića, u srednjem Pounju, oko Brekovice, Ključa, Ostrovice i Vrle Drage do Sokolovca. S tim naseljenjem dolazi u Tursku Hrvatsku hercegovačko-dukljanski ijekavski govor hrvatskog jezika, koji će s vremenom, poprimiti i Vlasi romanskog govora, koji su u ove krajeve došli iz Smederevskoga sandžakata.*” - “*Osobito se mnogo Hercegovaca doselilo u Bosnu god. 1817.-1820., nakon velike kuge 1813.-1817., koja je pomorila veliki broj pučanstva po Bosni. Fra Franjo I. Jukić, u svom ‘Zemljopisu Bosne’ god. 1850. navodi, da se za Ali-paše Stočevića (1832.-1850.) iselilo ‘iz Hercegovine u donju Bosnu preko 10.000 duša.*” - “*U Bosansku Krajinu posebno je bio velik priliv pravoslavnih iz Hercegovine nakon sloma bosanskih begova za Omar paše Latasa (1850.-1853.), a zatim prvih godina iza austrijskoga zaposjednuća Bosne i Hercegovine (1878.), kada su krajiški muslimani, bojeći se za svoju vjeru, u velikom broju ostavljali rodnu grudu i budzašto prodavali svoju staru baštinu.*” - “*Milan Karanović tvrdio je 1925., da se zadnjih 80 do 100 godina doselilo u Bosansku Krajinu preko 60% od svih tadašnjih pravoslavnih Srba u Pounju.*”

2. Srbi u Hrvatskoj potječu najvećim dijelom od istočnohercegovačkih Srba (prema Mandiću: Vlaha), koji su u Hrvatsku došli preko zapadne Bosne [Brozović: “*drugi dijelovi BiH (prije svega zapadna Bosna) služili kao etapno stanište nekim strujama, tako da npr. stanoviti doseljenički ijekavski govori u raznim krajevima Hrvatske, inače istočnohercegovačkoga podrijetla u najširem smislu, pokazuju, uz ponesene i stečene osobine, također i tragove te svoje zapadnobosanske međufaze.*”]

3. U današnjoj BiH govorilo se u srednjem vijeku uglavnom zapadnoštokavskim govorima (ikavskom i ijekavskom šćakavštinom i ikavskom štokavštinom, op. aut.), od čega su iznimke bili kotlina Une i zapadno od nje, gdje se govorilo čakavštinom, te istočna Hercegovina (istočno od Neretve i dolina Drine), gdje se govorilo istočnoštokavskim dijalektima (“*Od četiri srednjohrvatskosrpska dijalekta što su se u cjelini prostirala na današnjem terenu BiH, istočnohumski je jedini pripadao staromu istočnoštokavskom narječju*”, a u dolini se Drine govorilo “*onako kao što se govorio u Mačvi i Pocerini, u sljevu Kolubare*”, tj. vjerojatno ekavicom, op. aut.).

4. Zapadno od Bosne i Neretve govorilo se u srednjem vijeku ikavicom, a istočno od tih rijeka ijekavicom; u Bosni se govorilo šćakavicom, u Humu štokavicom.

ikavska šćakavština (zapadnobosanski dijalekt)	ijekavska šćakavština (istočnobosanski dijalekt)
ikavska štakavština (zapadnohumski, tj. zapadno-hercegovački dijalekt)	ijekavska štakavština (istočnohumski, tj. istočno-hercegovački dijalekt)

Iz toga slijedi da su srednjovjekovni preci današnjih Hrvata i Bošnjaka (Muslimana) govorili u svakom od tih područja istim dijalektom te da su u srednjovjekovnoj bosanskoj državi oni pripadali istom etnosu i genom. Preci današnjih Srba u BiH uglavnom su bili nekadašnji stanovnici istočne Hercegovine, kao i oni koje su asimilirani u svoj etnos.

5. U srednjem vijeku u zapadnoj i istočnoj u Bosni uglavnom se govorilo zapadnoštokavskim govorima (uz čakavštinu u dolini Une i zapadno od nje). Pučanstvo iz srednjovjekovne zapadne Bosne većinom je iseljeno (u današnju Hrvatsku, Gradišće u Austriji i južnu Mađarsku, op. aut.), a pučanstvo iz srednjovjekovne istočne Bosne velikim je dijelom ostalo u Bosni. Nakon što je pučanstvo iz zapadne Bosne uglavnom iseljeno, a na njegovo mjesto naseljeno stanovništvo iz istočne Hercegovine, nastala je ovakva situacija: čakavština je nestala iz doline Une i zapadno od nje; u zapadnoj Bosni smjenjuju se danas *“ikavskošćakavske plohe i pojasi* (gdje žive i tako govore potomci srednjovjekovnih stanovnika zapadne Bosne), *s plohama i pojasima ijekavskoštakavskih migracionih govora”* (gdje žive i tako govore potomci naseljenika iz istočne Hercegovine), zbog čega je udio zapadnih elemenata u govoru zapadne Bosne opao; budući da se u istočnu Bosnu uglavnom nisu naselili doseljenici iz istočne Hercegovine, tamo je nekadašnji srednjovjekovni dijalekt ostao manje-više nedirnut, te zbog toga *“udio zapadnih elemenata u govoru Bosne sve više raste što se ide od zapada prema istoku”*.

6. Srednjovjekovno pučanstvo u neprekinutom području od Makarskog i Dubrovačkoga primorja, preko zapadne Hercegovine i čitave Bosne sve do Slavonije, pripadalo je jednom te istom etnosu i genotipu (*“Za staro zapadnoštokavsko narječje bili su tipični tereni današnje Bosne i zapadne Hercegovine s kojima su preko cijeloga teritorija BiH bili međusobno povezani samo dva zapadnoštokavska područja izvan BiH: Slavonija (između stare kajkavske i istočnoštokavske granice) i područje Makarskoga i Dubrovačkoga primorja. Očito je da su stari makarski i dubrovački dijalekt i predak današnjega slavonskog dijalekta bili jače povezani sa srodnim zapadnoštokavskim dijalektima u BiH nego s istočnoštokavskim i čakavskim odnosno kajkavskim dijalektima u svojem susjedstvu.”*)

7. Pravih etničkih Srba danas u BiH ima vrlo malo, vjerojatno samo u dolini Drine i oko Maglaja (koji su prema Mandiću tamo naseljeni oko 1485.), i nikad ih i nije bilo u nekom većem broju.

U prvom dijelu ovoga rada zabunom je naveden prof. V. Sokol kao recenzent rada.

IZVORI:

- Barkan, L.*, Les déportations comme méthode de peuplement et de colonisation dans l'Empire Ottoman, Revue de la Faculté des sciences écon. de l'Université d'Istanbul, XI., 1949./50.
- Beckman-Wackernagel-Coggia*, Concilium Basiliense © Helbing & Lichtenhahn vormals Reich-Detloff, Basel, 1904.
- Brozović, Dalibor*; O predmigracionom mozaiku hrvatskosrpskih dijalekata na području SR Bosne i Hercegovine, Izdanja muzeja grada Zenice III. – Radovi sa simpozijuma "Srednjovjekovna Bosna i Hercegovina", Zenica, 1973.
- Čirković, S.*, Dvor i kultura u srednjovjekovnoj bosanskoj državi, u: Bosna i Hercegovina u tokovima istorijskih i kulturnih kretanja u jugoistočnoj Evropi, Posebna izdanja, Zemaljski muzej, Sarajevo, 1989.
- Čirković, S.*, "Crna Gora" i problem srpsko-ugarskog graničnog područja, u: Valjevo, Postanak i uspon gradskog središta, Saopštenja sa naučnog skupa povodom šest vekova od najstarijeg pomena Valjeva u istorijskim izvorima, održanog 8.-10. oktobra 1993. godine u Valjevu, Narodni muzej Valjevo, Istraživanja VII. Odeljenje za istoriju Filozofskog fakulteta u Beogradu, Valjevo, 1994.
- Damjanović, Stjepan i dr.*, Mali staroslavensko-hrvatski rječnik © Matica Hrvatska, Zagreb, 2004.
- Damjanović, Stjepan*, Slovo iskona (staroslavenska/starohrvatska čitanka) © Matica Hrvatska, Zagreb, 2004.
- Dinić, Mihajlo*, O krunisanju Tvrtka I. za kralja, Glas SKA, CXLVII, Drugi razred, 75., Beograd, 1932.
- Dinić Mihajlo*, Iz Dubrovačkog arhiva, III, SANU, zbornik za istoriju, jezik književnost srpskog naroda, Beograd, 1967.
- Dizdar, Mak*, Stari bosanski tekstovi © Svjetlost, Sarajevo, 1971.
- Długosz, Jan*, Annales seu cronicae incliti regni Poloniae, 1997. The Annals of Jan Długosz, An English abridgement by Maurice Michael. With a commentary by Paul Smith © Edited by Jane Allan, IBM Publications.
- Draganović, K.*, Izvješće apostolskog vizitatora Petra Masarechija, Starine, JA, 39., Zagreb, 1938.
- Fabijanich, D.*, Storia dei fratri minori dai primordi della loro istituzione in Dalmazia e Bosnia fino ai giorni nostri, Parte prima, Vol. I, Zara, 1864.
- Farlati, D.*, Illyricum sacrum, IV., Venetis, 1769.
- Fejér, G.*, Codex diplomaticus, X/1.-8., Budae, 1834.-1844.
- Fermendžin, E.*, Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925. usque ad annum 1752, Zagrabiae, 1892.
- Fine, J. V. A., Jr.*, The Bosnian Church: A new interpretation. A study of the Bosnian Church and Its Place in State and Society from the 13th to the 15th Centuries, East European Monographs, No. X., East European Quarterly, New York and London, 1975.
- Haller, J.*, Concilium Basiliense. Studien und Dokumente zur Geschichte der Jahre 1431.-1437., R. Reich vormals © C. Detloffs Buchhandlung, Basel, 1896.

- Historija naroda Jugoslavije, II., Zagreb, 1959.
- Hrvatska književnost srednjeg vijeka © Zora i Matica hrvatska, Zagreb, 1969.
- Jireček, K.*, Spomenici srpski © SKA, Spomenik, XI., Beograd, 1892.
- Jorga, N.*, Notes et extraits pour servir a l'histoire des croisades au XV siecle, II., Paris 1899.
- Jukić, I. F.*, Zemljopis i povjesnica Bosne, Zagreb, 1851.
- Jukić, Ivan Franjo*, Putopisi i istorijsko-etnografski radovi, izd. I. Kecmanović, Sarajevo, 1953.
- Karanović, M.*, Pounje u Bosanskoj Krajini, Srpski etnografski zbornik, knj. 35., Beograd, 1925.
- Kniewald, Dragutin*, Hierarchie und Kultus Bosnischer Christen, Accademia nazionale dei Lincei CCCLXI-1964., Quaderno 62.
- Konstantin, Porfirogenet*, O upravljanju carstvom (De administrando imperio) © A. Cesarec, Zagreb i AGM, Zagreb, 1994.
- Laszowski, E.*, Habsbuški spomenici, III., Zagreb, 1917.
- Ljetopis popa Dukljanina (latinski tekst sa hrvatskim prijevodom i "Hrvatska kronika") © Matica hrvatska, Zagreb, 1950.
- Ljubić, Š.*, Opis jugoslavenskih novaca, Artističko-tipografski Dragutina Albrechta, Zagreb, 1875.a.
- Lopašić, R.*, Bihač i Bihačka krajina, Zagreb, 1890.
- Luccari, G.*, Copioso ristretto de gli annali di Rausa libri quattro, Venetia, 1605.
- Lucić, I.*, Povijesna svjedočanstva o Trogiru, II., Čakavski sabor, Split, 1979.
- Margetić, Lujo*, Neka pitanja Abjuracije iz 1203. godine - Zbornik radova Fenomen 'krstjani' u srednjovjekovnoj Bosni i Humu, Instituta za istoriju u Sarajevu i Hrvatskog instituta za povijest iz Zagreba; Sarajevo - Zagreb, 2005.
- Marjanović-Dušanić, S.*, Vladarske insignije i državna simbolika u Srbiji od XIII do XV veka, SANU, Posebna izdanja, knjiga DCXXIII., Odeljenje istorijskih nauka, knjiga 18., Beograd, 1994.
- Matijević Sokol, Mirjana i Sokol, Vladimir*, Hrvatska i Nin u doba kneza Branimira © Studia Croatica, Zagreb, 2005.
- Mažuranić, V.*, Prinosi za hrvatski pravno-povijesni riječnik, Drug dio, JAZU, Zagreb, 1908.-II/1975., 1922., Pretisak "Informator", Zagreb, I/1975.
- Miklosich, F.*, Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii, Viennae, 1858.
- Miletić, Maja*, I "krstjani" di Bosnia alla luce dei loro monumenti di pietra, Orientalia christiana analecta 149, Roma, 1957.
- Mimica, Bože*, Numizmatika na povijesnom tlu Hrvatske (IV. st. pr. Kr. – 1918.), II. izdanje © Vitagraf, Rijeka, 1994.
- Orbini, M.*, Il regno de gli Slavi hoggi corrottamente detti Schiavoni, Pesaro, 1601.

- Perojević, Marko*, «Kralj Stjepan Tvrtko I» u knjizi: Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine I. © H.K.D. Napredak, Sarajevo, 1942.
- Petrović, Leon*, Kršćani crkve bosanske (Kr'stjani cr'kve bosanske), Sarajevo, 1953.
- Pray, G.*, Commentarii historici de Bosniae, Serviae ac Bulgariae, tum Valachie, Moldavie ac Besarabiae, cum regno Hungariae nexu, Budae, 1837.
- Radonić, J.*, Dubrovačka akta i povelje, I./1., Beograd, 1934.
- Raukar, Tomislav*, O problemu bosančice u našoj Historiografiji, Izdanja muzeja grada Zenice III. – Radovi sa simpozijuma "Srednjovjekovna Bosna i Hercegovina", Zenica, 1973.
- Raynaldus, O.*, Annales ecclestastici ab anno 1198 ubi desinit cardinalis Baronius, Tomus septimus, Lucae, 1752.
- Rengjeo, Ivan*, Corpus der mittelalterlichen Münzen von Kroatien, Slavonien, Dalmatien und Bosnien © Akademische druck – U. Verlagsanstalt. Graz, Austria, 1959.
- Skok, P.*, Etimološki riječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, Zagreb, I/1972.
- Smičiklas, Tadija*, Codex diplomaticus, IV.-XVIII.
- Srednjevekovni srpski novac, Beograd, 1997.
- Sokol, Vladimir*, Hrvatska srednjovjekovna arheološka baština od Jadrana do Save © Golden marketing - Tehnička knjiga, Zagreb 2006.
- Stipišić, J. - Šamšalović, M.*, Isprave u arhivu jugoslavenske akademije (Inventar), Zbornik historijskog instituta JAZU, 2., 3., Zagreb, 1959.
- Stojanović, Lj.*, Stare srpske povelje i pisma, I./1., Beograd - Sremski Karlovci, 1929.
- Sulejmanagić, Amer*, Srednjovjekovna bosanska država pod turskim pritiskom (1414.-1463.) – monetarni aspekt © Numizmatičke vijesti, br. 60., Zagreb, 2007.
- Šišić, Ferdo.*, Nekoliko isprava iz početka XV. stoljeća © Starine, XXXIV., Zagreb, 1938.
- Thallóczy, L.*, Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter, München, 1914.
- Theiner, A.*, Vetera monumenta Slavorum Meridionalium historiam illustrantia, I, Romae, 1863.
- Toma Arhiđakon*, Historia Salonitana (Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika) © Književni krug, Split, 2003.
- Truhelka, Ćiro*, «Sredovječni stečci Bosne i Hercegovine» i «Bosanska narodna (patarska) crkva» u knjizi: Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine I. © H.K.D. Napredak, Sarajevo, 1942.
- Vukičević, Mil. M.*, Iz starih srbulja, GZM, XIII., Sarajevo, 1901.
- Wenzel, G.*, Ozorai Pipó Történetehez I, Törtelmi tár, Budapest, 1999.

LITERATURA

- Fenomen "Krstjani" u srednjovjekovnoj Bosni i Humu - Zbornik radova © Institut za istoriju u Sarajevu i Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Sarajevo - Zagreb, 2005.
- Klaić, Nada*, Srednjovjekovna Bosna © Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1989.
- Klaić, Vjekoslav*, Povijest Hrvata © Hartman (Kugli i Deutsch), Zagreb, 1899.
- Laštrić, Filip*, Pregled starina Bosanske provincije © Synopsis, Sarajevo, Zagreb, 2003.
- Lašvanin, Nikola*, Ljetopis © Synopsis, Sarajevo, Zagreb, 2003.
- Lovrenović, Dubravko*, Na klizištu povijesti: Sveta kruna ugarska i Sveta kruna bosanska 1387-1463 © Synopsis, Zagreb – Sarajevo, 2006.
- Malcolm, Noel*, Povijest Bosne © Erasmus Gilda, Zagreb, Novi Liber, Zagreb i DANI, Sarajevo, 1995.
- Mandić, Dominik*, Etnička povijest Bosne i Hercegovine © Hrvatski povijesni institut, Rim, 1967.
- Orbini, Mavro*, O Kraljevstvo Slavena © Golden marketing, Zagreb, i Narodne novine, Zagreb, 1999.
- Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine, Knjiga I. © H.K.D. Napredak, Sarajevo, 1942.
- Rački, Franjo*, Bogomili i patareni © Golden marketing i Tehnička knjiga, Zagreb, 2003.
- Šanjek, Franjo*, Kršćanstvo na hrvatskom prostoru © Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1996.
- Šanjek, Franjo*, Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima © Barbat, Zagreb, 2003.
- Šidak, Jaroslav*, "Crkva bosanska" i problem bogumilstva u Bosni © Matica hrvatska, Zagreb, 1940.
- Šidak, Jaroslav*, Studije o "Crkvi bosanskoj" i bogumilstvu © Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1975.
- Šišić, Ferdo*, Povijest Hrvata © Narodne novine, Zagreb, 1925
- Zadro, Dejan*, Franjevačka crkva i samostan sv. Nikole u srednjovjekovnim Milima (Arnautovići kod Visokog), Prilozi, 33., Sarajevo, 2004.